

Ἄπ' τῆ μουσικῆ στῆ γραμματικῆ (Οἱ ἔμμελῶς παίζοντες)

Ὁ μονήρης καὶ σκοτεινός φιλόσοφος, σὲ μία ἀπ' τὶς πρῶτες ἀναφορὲς στὴν ἱστορία γιὰ τὴ γλῶσσα, μιλάει γιὰ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση μουσικῆς καὶ γραμματικῆς στὴν ὁμιλία τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πολίτου καλύτερα στὴν ἐποχὴ του· στὴν προκλασικὴ περίοδο ἔζησε ὁ Ἡράκλειτος, πρῶτος ἀναχωρητῆς καὶ ἀρνητῆς τῶν ὅποιων ἀνέσεων τῆς ἀστικῆς ζωῆς, προτιμῶν τὴν ὑπαιθρο ἀπ' τὴν πλούσια Ἔφεσο τῆς Ἰωνίας. Ἡ ἀναφορά του μᾶς ἀποκαλύπτει τὶς παλαιότερες ρίζες τῆς στενῆς συνδέσεως στὴν ἑλληνικὴ παιδείωση μουσικῆς καὶ γραμματικῆς· ἀπ' τὸν Ὅμηρο ἀντλεῖ μᾶλλον κι ἀπ' τὴ δημῶδη παράδοση, ὅπως τὸ ἐπανέλαβε ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα καὶ τὸ παρέδωσε στὶς ἐπόμενες γενιὲς ὁ Σωκράτης. Τί μᾶς λέει ὁ φιλόσοφος: *«μουσικὴ δὲ ὀξεῖς ἅμα καὶ βαρεῖς μακρούς τε καὶ βραχεῖς φθόγγους μείξασα ἐν διαφόροις φωναῖς μίαν ἀπετέλεσεν ἀρμονίαν, γραμματικὴ δὲ ἐκ φωνηέντων καὶ ἀφώνων γραμμάτων κρᾶσιν ποιησάμενη τὴν ὅλην τέχνην ἀπ' αὐτῶν συνεστήσατο»*¹. μᾶς ἐρμηνεύει τὴ λειτουργία τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γραμματικῆς στὴν καθημερινή μας ζωὴ· ἀναλόγως πρὸς τὴν γλῶσσαν μας, τὴν μητρικὴ μας γλῶσσα, δυνάμεθα ἐρμηνεῦσαι πολλὰ στὴν ἐποχὴ μας.

Μᾶς λέει, δηλαδῆ, ὁ Ἡράκλειτος ὅτι στὴ μουσικῆ, ὅταν γίνει ἀνάμιξη ὀξέων καὶ βαρέων φθόγγων, ἀλλὰ καὶ μακρῶν καὶ βραχέων, στὶς διάφορες φωνές, ῥυθμοὺς τοὺς εἶπαν ἀργότερα, τότε παρουσιάζεται μία ἀρμονία, ἡ μοναδικὴ ἀρμονία τῆς ἰδίας συνθέσεως τῶν ῥυθμῶν αὐτῶν· ὁ φιλόσοφος χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο φθόγγοι, γιὰ ὅ,τι ἀποκαλέσαμε τόνους. Τὸ πολυτονικὸ σύστημα ἐκφράζει τὴν ἀρμονία τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς· στὴν πράξη ἀπαντᾷ πρωθύστερα στοὺς δημοτικιστὲς καὶ φιλολόγους γιὰ τὸ ἐπιχειρήμα τους ὅτι ἀνακαλύφθηκε τὸ πολυτονικὸ σύστημα στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ. Μὲ τὴν γραμματικὴ ἐνισχύει τὰ ἐπιχειρήματά του· γραμματικὴ εἶναι ἡ κρᾶση φωνηέντων καὶ συμφώνων, διότι τὰ σύμφωνα δὲν ἔχουν φωνὴ κατὰ τὸν φιλόσοφο καὶ τοὺς γραμματικούς, καὶ μὲ τὴν κρᾶση αὐτὴ συνίσταται ἡ ὅλη τέχνη· δηλαδῆ, μὲ τὴ μουσικὴ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀρμονία καὶ μὲ τὴ γραμματικὴ ἡ τέχνη. Τὴν εὐαισθησία καὶ τὴν δημιουργικότητα ἀποδίδει κάθε στιγμὴ ἡ ἀρμονία, τὴν σταθερότητα καὶ τὴν ἐξάρτηση σὲ μονιμώτερη σχέση ἐκφράζει ἡ τέχνη ἢ ἡ τεχνικὴ.

---

¹ Ἡρακλείτου, ἀπόσπασμα Β10, Diels, Ἀριστοτέλους, «Περὶ κόσμου», παρ. 5, (396β15-19), μετάφραση δική μου.

Ὁ ἐπιγραφόμενος προτρεπτικὸς λόγος, «Περὶ κόσμου», στὸν ὁποῖο διασώθηκε τὸ ἀπόσπασμα, δὲν εἶναι τοῦ Ἀριστοτέλους, παρὰ τῆς σχολῆς του, μὲ κυμαινόμενες ἡμερομηνίες καὶ συγγραφεῖς, ἀλλὰ αὐτὸ ἀφορᾷ τοὺς γραμματικούς κι ὄχι ἐμᾶς, ἔστω κι ἂν ἀρχίζει μὲ ἀφιέρωση εἰς τὸν Ἀλέξανδρο· τὸ δικό μας ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στὴν ἀναφορά, τρεῖς παραγράφους προηγουμένως, ὅτι τὸ σύμπαν, ὁ κόσμος, ἦταν σφαιρικὸ καὶ ἐκινεῖτο γύρω ἀπὸ δύο σταθεροὺς πόλους, τὸν ἀρκτικὸ καὶ τὸν ἀνταρκτικὸ, ὅπως τοὺς γνωρίζουμε στὴν ἀστρονομία· ὡς κάτι τὸ αὐτονόητο περιγράφει τὸ σύμπαν ὁ Ἀριστοτέλης, δηλαδὴ οἱ μαθητὲς τῆς σχολῆς του, διότι μαθητὴς τοῦ φιλοσόφου ἦταν καὶ ὁ Σάμιος Ἀρίσταρχος, ὁ πρῶτος διατυπώσας τοὺς νόμους τῆς περιφορᾶς τῶν πλανητῶν, ὡς κάτι τὸ αὐτονόητο ἀναφέρει καὶ τὴ φράση τοῦ Ἡρακλείτου². Ἡ παράθεση ὀλοκλήρου τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος ἐκφεύγει τῶν ὀρίων τῆς μελέτης· αὐτὴ δὲν ἀποβλέπει στὴν ἐξάντληση τοῦ θέματος, παρὰ στὴ σύγκριση τῆς προβληματικῆς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ στὴν ἐποχὴ μας, μὲ ἀναφορὲς τῆς στὴν κινεζικὴ φιλοσοφία.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ μὲ τὸν Ἡράκλειτο, στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς γῆς, ὁ Κομφούκιος εἶχε ἐπιστρέψει στὴν γενέθλιο πόλη του, Λοῦ τῆς ἐπαρχίας Σαντόνγκ, κι εἶχε ἀρχίσει τὶς φιλοσοφικὲς παραδόσεις του, τὶς συνομιλίες του μὲ τοὺς μαθητὲς του. Ὁ Κομφούκιος λέει: «ὁ ἄνθρωπος ἐρεθίζεται ἀπ’ τὴν ἀνάγνωση τῶν ὡδῶν, ἀπορροφᾶται ἀπ’ τὴν πρακτικὴ τῆς τελετουργίας καὶ εὐφραίνεται ἀπ’ τὴν ἀρμονία τῆς μουσικῆς»³. Σοῦ δίδεται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ δύο φιλόσοφοι ἐκκινοῦν ἀπ’ τὶς ἴδιες ἀναζητήσεις κι ἀπ’ τὴν ἴδια πρακτικὴ· τὴν ἀρμονία προσφέρει ἡ σύνθεση τῶν φθόγγων, λέγει ὁ Ἕλλην φιλόσοφος, ἀπ’ τὴν ἀρμονία τῆς μουσικῆς εὐφραίνεται ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πρακτικὴ τῆς τελετουργίας, συμπληρώνει ὁ Κινέζος. Οἱ διαπιστώσεις μετροῦν καὶ μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἐπειδὴ ἀμφότεροι ἐστίασαν τὴν προσοχή τους στὴν ἀρμονία, ὡς καθοριστικὸ παράγοντα τῆς ἐλευθέρας πρακτικῆς τοῦ ἀνθρώπου.

² Αὐτόθι, παρ. 2, (391β19-392α5), μετάφραση δική μου.

³ Συνομιλίες Κομφουκίου, VIII, 8. Ἡ μετάφραση δική μου ἔγινε ἀπ’ τὰ γαλλικά, ἀπ’ τὸ βιβλίο, Anne Cheng, «Histoires de la pensée chinoise», Seuil, Paris, 1997, σελ.74.

2

Οι περιπλανήσεις μας μᾶς ὀδηγοῦν, ἕναν αἰῶνα περίπου ἀργότερα, στὸν *Σωκράτη*, διότι κι αὐτὸς ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τὴ μελέτη τῆς μουσικῆς· ἐπιμένουμε περισσότερο στὶς ἀναφορές μας στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἐπειδὴ ἡ πρόσβασή μας εἰς αὐτὴν εἶναι εὐκολώτερη, κι ἐπειδὴ ἀποτελεῖ τὴν παιδείουσή μας. Ὅταν ὁ *Πλάτων* ἀναφέρει πληροφορίες γιὰ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ διδασκάλου του, τὶς ὁποῖες δὲν εἶχε ζήσει ὁ ἴδιος, ἔστω κι ἂν γράφει γύρω στὸ 385 π.Χ., ζοῦσαν ἀκόμη πολλοὶ *Ἀθηναῖοι* τῆς ἐποχῆς τοῦ θανάτου τοῦ φιλοσόφου, ἀφοῦ μόνο δεκατρία χρόνια ἦταν ἡ διαφρορά, καὶ διὰ ζώσης γνώριζαν τὶς λεπτομέρειες τῶν τελευταίων στιγμῶν του, ἐνῶ μόνο ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ χρόνια πρὶν τὸν εἶχαν ἀποκαταστήσει, τὸν εἶχαν ἀνακηρύξει θεὸ κι εἶχαν καταδικάσει σὲ θάνατο τοὺς κατηγοροῦς του. Ἐπομένως δεχόμεθα ὅτι σεβάσθηκε τὰ ἱστορικὰ γεγονότα περισσότερο, ἀπὸ ὅπως ἔκανε στοὺς διαλόγους τῆς γεροντικῆς του ἡλικίας, ἔστω κι ἂν ἡ διήγηση ἐκτυλίσσεται εἰς τὴν *Φλιοῦντα*, μεταξὺ τοῦ *Ἐχεκράτους* καὶ τοῦ *Ἡλείου Φαίδωνος*, ὁ ὁποῖος παρεβρίσκετο στὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ φιλοσόφου, κι ἄρα γνώριζε καλύτερα τὰ διαδραματισθέντα.

Στὶς ἐρωτήσεις τῶν φίλων του ὁ *Σωκράτης* ἀπαντᾷ ὅτι τὸ δαιμόνιον του τὸν ἐπισκέπτεται, αὐτὲς τὶς τελευταῖες στιγμὲς, καὶ τοῦ ἐπιτάσσει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ μουσικὴ: «*ἽΩ Σώκρατες μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου*»⁴. Τὸ ἐνύπνιον, γνωρίζων ὅτι σὲ λίγες ὥρες θὰ ἔπαιρνε τὸ κώνειο, τοῦ ἔδωσε σαφεῆ ἐντολή, «*Ἔ Σωκράτη παίξε μουσικὴ καὶ ἀσχολήσου μ' αὐτὴν*»: ἦταν ρητὴ ἢ ἐντολή, ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ καὶ πολὺ μὲ τὴ μουσικὴ σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του, παρὰ τὴν καθημερινή του συντροφιά μὲ μουσικούς, ὅπως τὸν *Δάμωνα*, τοῦ ὁποῖου χρημάτισε καὶ μαθητῆς, ὅπως καὶ ὁ *Περικλῆς*, καὶ ὁ ὁποῖος ἐξοστρακίσθηκε, γιὰ ἀντίποινα ἐναντίον τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, τοῦ *Πυθοκλείδου*, διδασκάλου τοῦ *Περικλέους*, καὶ τοῦ *Ἀγαθοκλέους*, μαθητοῦ τοῦ *Πυθοκλείδου* καὶ διδασκάλου τοῦ *Λαμπροκλέους*, μέλους τῆς συντροφιάς κι αὐτός. Αὐτὰ ἀναφέρονται γιὰ ἕναν καὶ μόνο λόγο, ἵνα καταδείξουν, τὸ πόσοι ἦταν οἱ μουσικοὶ στὴν στενὴ συντροφιά, πολιτικῶν, τραγικῶν καὶ φιλοσόφων στὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Στὸν «*Πρωταγόρα*»⁵ ὁ *Πλάτων* ἀναφέρει τοὺς μουσικοὺς *Πυθοκλείδη* καὶ *Ἀγαθοκλῆ*, ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς σημασίας τῆς μουσικῆς· λίγα χρόνια πρὶν ἀπ' τὸν «*Φαίδωνα*» ἐγράφη μᾶλλον ὁ «*Πρωταγόρας*», ἐνῶ ἡ ἱστορία του

⁴ Πλάτωνος, «*Φαίδων*», 60ε, μετάφραση δική μου.

⁵ Τοῦ ἰδίου, «*Πρωταγόρας*», 316ε.

διαδραματίζεται στις παραμονές του πολέμου. Έπομένως τήρησε και σ' αυτόν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅποτε πολὺ περισσότερο ἰσχύει αὐτὸ γιὰ τὸν «Φαίδωνα». Ἐξηγεῖ στὴ συνέχεια ὁ Σωκράτης, ὡς δικαιολογία στὸν ἑαυτό του, ὅτι δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ ἀρκετὰ μὲ τὴ μουσική, παρὰ τὴν καθημερινὴ συντροφιά μὲ ὅλους τοὺς μεγάλους μουσικοὺς τῆς Ἑλλάδος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καὶ τὸ ἐνύπνιο τὸν ἀνακαλοῦσε εἰς τὴν τάξιν! Τὸ ὑπογραμμίζει μάλιστα μὲ ἔμφαση: «*νῦν δ' ἐπειδὴ ἢ τε δίκη ἐγένετο καὶ ἢ τοῦ θεοῦ ἑορτὴ διεκώλυέ με ἀποθνήσκειν, ἔδοξε χρῆναι, εἰ ἄρα πολλάκις μοι προστάττοι τὸν ἐνύπνιον ταύτην τὴν δημῶδην μουσικὴν ποιεῖν, μὴ ἀπειθῆσαι αὐτῷ ἀλλὰ ποιεῖν· ἀσφαλέστερον γὰρ εἶναι μὴ ἀπιέναι πρὶν ἀφοσιώσασθαι ποιήσαντα ποιήματα καὶ πειθόμενον τῷ ἐνυπνίῳ*»⁶.

Εἶναι κατηγορηματικὸς πρὸς τοὺς μαθητές του ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ ἀπολογητικὸς πρὸς τὸν ἑαυτόν του· ὁμολογεῖ τὴν ἀμέλειά του ἀπέναντι στὴ μουσική, καὶ μάλιστα εἰς τὴν δημῶδην, κι ἐπιχειρεῖ τὶς τελευταῖες ὥρες τῆς ζωῆς του ἀναπληρῶσαι τὸ κενό. Οὔτε ὁ Σωκράτης, οὔτε ὁ Πλάτων πιστεύουν ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν σχῆμα λόγου, χωρὶς βαθύτερο νόημα· ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφος τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ μὲ ἀνυπέρβλητη καλλιέπεια γνώριζε πολὺ καλὰ τὸ τί ἔγραφε, ὅταν οἱ τελευταῖες στιγμὲς τοῦ διδασκάλου του ἀποτελοῦσαν κοινὸ κτῆμα ὅλων τῶν Ἀθηναίων, ζώντων ἀκόμη τὸν προφορικὸ πολιτισμὸ. Ὁ Πλάτων συνειδητὰ ἀναφέρει τὰ περὶ «δημῶδους μουσικῆς», ὅπως καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἰδιαίτερως στὴν ἑλληνικὴ παράδοση· ὅταν, λοιπόν, γράφει ὅτι ὁ Σωκράτης εἶπε στοὺς μαθητές του, ὅτι, ἐπειδὴ ὀλοκληρώθηκε ἢ εἰς βάρος μου δίκη, καὶ ἐπειδὴ ἢ ἀποστολὴ τῆς θεωρίας εἰς τὴν Δῆλον διὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς καταδίκης κατὰ τὸν νόμο, πίστεψε ὅτι ἔπρεπε, ὅπως ἄλλωστε μὲ ἐπιτάσσει τὸ δαιμόνιο, μὲ αὐτὴ τὴν μουσικὴ νὰ ἀσχοληθῶ, καὶ νὰ μὴν παρακούσω, παρὰ νὰ ἀσχοληθῶ, κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ δαιμονίου. Τὰ ὑπόλοιπα δὲν ἐνδιαφέρουν καὶ πολὺ τὶς περιπλανήσεις μας, παρὰ μόνο ἡ σύμπτωση τῆς ἀναφορᾶς στὴν σπουδαιότητα τῆς μουσικῆς ἀπ' τοὺς τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους, Ἡράκλειτο, Κομφούκιο καὶ Σωκράτη, ὅπως κι ἀπ' τὸν Πυθαγόρα.

Ἡ δυτικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ἀποφεύγει συστηματικὰ τὶς ἀναφορὲς τῶν Ἑλλήνων στὴ μουσική, ἢ μᾶλλον καλύτερα, τὸν δεσπόζοντα ρόλο τῆς μουσικῆς στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία· ἢ διαφορὰ μουσικῆς καὶ γραμματικῆς ἀναφέρεται μὲ τόσο σαφῆ τρόπο, ὅπως στὸν Ἡράκλειτο, στοὺς Ἕλληνες καὶ παραμένει ὁ

---

⁶ Τοῦ ἰδίου, «Φαίδων», 60α, μετάφραση δική μου.

ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ λόγου τους. Οἱ πρῶτοι συστηματικοὶ γραμματικοὶ ἐμφανίσθηκαν στὴν *ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ*, ὅταν πέρασε ὁ *Ἑλληνισμὸς* στὸν γραπτὸ λόγον, ὡς κυρίαρχο στὴν καθημερινή τους παιδείουση, ὅταν ἄρχισε ἡ ἐξάρτησή τους ἀπ’ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἡρωϊκῆς, προκλασικῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς, ὅταν ὁ λόγος τους δὲν ἦταν ὁ λόγος τῆς Ἀγορᾶς, ὁ ἐλεύθερος λόγος, καὶ ἀναζητοῦσαν ὡς διέξοδο τὸν Λόγον τῶν προγόνων τους, ὅταν δὲν ἀσκοῦσαν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀλλὰ ἀπεδέχθησαν τὴν ὑποταγὴ τους, στοὺς βασιλεῖς καὶ στοὺς τυράννους, μὲ ὀλοκλήρωσή της τὴν ὑποδοῦλωσή τους στὴ ρωμαϊκὴ δεσποτεία.

Ἡ ἔκπτωση τοῦ λόγου στοὺς Ἕλληνες εἶχε ἀρχίσει ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τοῦ *Πελοποννησιακοῦ πολέμου*, ὅταν παρουσιάσθηκε ἡ ἔκλυση τῶν ἠθῶν καὶ ἡ ἐξαχρείωση τῶν ἀνθρώπων, κυρίως στοὺς ἀνελεήτους ἐμφυλίους πολέμους τῶν πόλεων· *«ῥᾶον δ’ οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται»*⁷. Ἡ ἀναφορὰ γίνεται, διότι ἡ ἔκπτωση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἶχε ἀντίκτυπο στὸ λόγον τῶν ἀνθρώπων, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄρρηκτα συνυφασμένος μαζί της· *«καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων εἰς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίωσει»*⁸. Δηλαδή, ὁ πρῶτος ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος μαζί, μᾶς λέει ὅτι στὴ γενικὴ ἔκπτωση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν, ἄλλαξαν τὴν καθιερωμένη ἔννοια τῶν λέξεων πρὸς δικαίωσιν τοῦ πολιτικοῦ τους σκοποῦ· ἄλλαξαν τὴ σημασία τῶν λέξεων καὶ προχώρησαν στὴν παράφραση τῆς ἐννοίας των, ὅπως καὶ τῆς πρακτικῆς τους. Δηλαδή, οἱ πολλοὶ ὄντες κακοῦργοι ἀποκαλοῦνταν ἱκανοὶ καὶ οἱ ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ ἔφθασαν στὸ σημεῖο οἱ καλοὶ κάγαθοὶ πολῖτες νὰ αἰσχύνονται, νὰ ντρέπονται, γιὰ τὴν στάση τους καὶ οἱ κακοῦργοι καὶ οἱ ἀμαθεῖς νὰ ὑπερηφανεύονται· τὰ πρῶτα συμπτώματα διχασμοῦ τοῦ λόγου παρουσιάζονται στὴν ἑλληνικὴ παιδείουση, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκπτώσεως τοῦ ἠθους τῶν πολιτῶν, διότι τὸ ἠθος διαμορφώνεται ἀπ’ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀπ’ τὶς κινήσεις τοῦ σώματός των.

⁷ Θουκυδίδου, «Ἱστορία», βιβλ. Γ’, κεφ. πβ’, παρ. 7, μετάφραση δική μου.

⁸ Αὐτόθι, βιβλ. Γ’, κεφ. 82, παρ. 4, μετάφραση δική μου.

Ἑπαυλῆσαι τὸ Δῶριον

Στὸν Ἀριστοτέλη βρῖσκουμε τὴν ἀπάντηση, ὡς πρὸς τὴ σημασία τοῦ ἤθους καὶ τὴν συνύφανσή του μὲ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴ μουσικὴ· μὲ κάθε ἀφορμὴ ὁ φιλόσοφος ἐξετάζει τὶς σχέσεις αὐτές: *«οἱ δ' ἐμμελῶς παίζοντες εὐτράπελοι προσαγορεύονται, οἷον εὐτροποὶ· τοῦ γὰρ ἤθους αἱ τοιαῦται δοκοῦσι κινήσεις εἶναι, ὥσπερ δὲ τὰ σώματα ἐκ τῶν κινήσεων κρίνεται, οὕτω καὶ τὰ ἤθη»*⁹. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἀναφορᾶς ἔγινε γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐμμελείας, διότι ἐμμελῆς ἀποκαλεῖται ὁ ἔχων τὸ μέλος, τὴν ἀρμονία μέσα του, ὁ καθορίζων τὴν πρακτικὴ του καὶ τὴν καθημερινή του συμπεριφορὰ ἐκ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας, ὁπότε οἱ *ἐμμελῶς παίζοντες* εὐτράπελοι ἀποκαλοῦνται, δηλαδὴ εἶναι ἐπιτήδαιοι καὶ ἀνταποκρίνονται μὲ ἐλευθερία, εὐφράδεια, ἀγχίνια καὶ κομψότητα, κατὰ τὸ λεξικὸ τοῦ *Ἀνθίμου Γαζῆ*· διότι πιστεύεται ὅτι αὐτές οἱ κινήσεις ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸ ἤθος τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅπως τὰ σώματα κρίνονται ἀπ' τὶς κινήσεις τους, ἀπ' τοὺς τρόπους τους, ἔτσι κρίνονται καὶ τὰ ἤθη. Ὁ *Σταγειρίτης* ἐντάσσει τὴν ἔννοια τοῦ ἤθους στὴ φιλοσοφία, μὲ σαφῆ διάκρισή του ἀπ' τὴν ἠθικὴ καὶ τὰ ἤθη.

Ἀπὸ τί ἐξαρτᾶται τὸ ἤθος; Ἡ ἀπάντηση δίδεται στὰ *«Προβλήματα»* τοῦ φιλοσόφου, ἔργο τῆς περιπατητικῆς σχολῆς, τὸ ὁποῖο μετέφρασε στὴ λατινικὴ πλήρως καὶ πιστῶς ὁ *Θεσσαλονικεὺς Θεόδωρος Γαζῆς* (1370-1478, ἢ 1484) μετὰ τὴν διαφυγὴ του στὴν *Ἰταλία*, τὸ 1429, ὅταν κατέλαβαν τὴν γενέτειρά του οἱ *Τοῦρκοι*, ὅπου καὶ ἔμαθε τὴν *λατινικὴ γλῶσσα*· μὲ τὴ μετάφρασή του ἔδωσε τὴν γνωστὴ μας μορφή στὸ ἔργο. Στὸ ΙΘ', κεφάλαιο, *«ὅσα περὶ ἀρμονίαν»* γράφει: *«Διὰ τὶ τὸ ἀκουστὸν μόνον ἤθος ἔχει τῶν αἰσθητῶν; καὶ γὰρ ἐὰν ἦ ἄνευ λόγου μέλος, ὅμως ἔχει ἤθος»*¹⁰. Δηλαδὴ, τὸ ἤθος τοῦ ἀνθρώπου διαμορφώνεται αὐτομάτως ἀπ' τὸν ἤχο, εἴτε εἶναι μουσικὴ, εἴτε ἀπλὸς ψόφος, θόρυβος, διότι, ἀπὸ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, ἡ ἀκοὴ ἐπηρεάζει ἀμέσως καὶ ἄμεσα τὴν πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμη κι ὅταν δὲν ἔχει μέλος, ἀρμονία, ἀλλὰ εἶναι ἀπλὸς ἤχος, ἀρμονικὸς ἢ καὶ ἀλογίας ρυθμὸς.

Τὴν ἀναφορὰ τὴν συμπληρώνει ὁ *Πλούταρχος*, εἰς τὰ *«Συμποσιακά»* του, ὅταν στὸ ὄγδο πρόβλημα, *«Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρά δεῖπνον»*, ἐξετάζει τὶς σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἤθος: *«πρόσεστι δ' ὑπόκρισις πρέπουσα τῷ ἤθει*

⁹ Ἀριστοτέλους, *«Ἠθικὰ Νικομάχεια»*, βιβλ. Δ', κεφ. η', παρ. 3, (1128a10-13), μετάφραση δική μου.

¹⁰ Τοῦ ἰδίου, *«Προβλήματα»*, κεφ. ιθ', παρ. 27, (919b26-27), μετάφραση δική μου.

τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ' οἱ μὲν αὐστηροὶ καὶ χαρίεντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἄνανδροι καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης»¹¹. Μακρὰ ἡ ἀναφορά, ἀλλὰ ἀπαραίτητη, ἐπειδὴ ἀξιολογεῖ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, τοὺς διηγηματικούς καὶ δραματικούς, τοὺς ὁποίους καὶ ἐπεξηγεῖ λεπτομερέστερον· κατὰ τὸν πρῶτο καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰῶνος ἔζησε ὁ Πλούταρχος, κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐτιμήθη πολλαπλῶς ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἀντωνίνους, ἀλλὰ ἡ κριτικὴ του εἶναι αὐστηρὰ καὶ πιστὴ. Προστίθεται λέει στοὺς δραματικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἔρμηνεῖα, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἐκφορὰ τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὐστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεῖα, χρηστοθήθεια, ἠθικὴ διαγωγή, ἀγχίνοια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαρίεντες δηλαδὴ, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνανδροι καὶ μὲ τρύπια τὰ ὦτα λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἄνοστοι καὶ μὲ χαμερπῆ νοοτροπία, δι' ἀπειροκαλίαν, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Ἀριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολὴν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιο γένος, ἐξεδιώχθησαν. καὶ δὲν θὰ ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλύτης, καταλήγει διὰ στόματος Διογενιανοῦ. Τοὺς εὐσεβεῖς πόθους του ἐκφράζει ὁ φιλόσοφος, διότι στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ εἶχαν ἐπικρατήσει οἱ κεκλασμένοι καὶ οἱ θηλυπρεπεῖς ὡς τρόπος ζωῆς στὴν αὐτοκρατορία, μὲ ἐξαίρεση λίγες ἑλληνικὲς χῶρες καὶ μερικούς ἀπ' τοὺς κατακτηθέντες λαούς, ὅσοι εἶχαν προβάλλει ἀντίσταση. Ἀδυνατοῦν οἱ ἀχρεῖοι ἀκοῦσαι ἀκόμη τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, δηλαδὴ προσεγγίσει ἔστω τὴν ἐλευθέρᾳ πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, διότι ἡ τραγωδία ἐδιδάσκετο μόνο ὡς ἔκφραση τοῦ ἐναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς.

---

¹¹ Πλουτάρχου, «Συμποσιακά», η', παρ. 1, (711γ), μετάφραση δική μου.

Τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, ὅταν καθιερώθη ὡς ἐπίσημος θρησκεία ὁ χριστιανισμός, εἶναι ζωντανή ἢ ἀναφορὰ στὴ μουσικὴ ὡς καθοριστικοῦ παράγοντος στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου· οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας γνώριζαν ἄριστα τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, τὴν ὁποία εἶχαν ὡς ὁδηγὸ τῆς διδασκαλίας τους γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ μουσικὴ τῆς νέας θρησκείας. Ὁ *Μέγας Βασίλειος* τῆς ἀφιέρωσε τὴν ὁμιλία του, «*Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*» καὶ ἀναφέρει συγκεκριμένα γιὰ τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς, «*μὴ διὰ τῶν ὤτων διεφθαρμένην μελωδίαν τῶν ψυχῶν καταχεῖν. ἀνελευθερίας γὰρ δὴ καὶ ταπεινότητος ἔκγονα πάθη ἐκ τοῦ τοιοῦτου δὲ τῆς μουσικῆς εἴδους ἐγγίνεσθαι πέφυκεν*»¹². διαχέει, πλημμυρίζει, τὴν ψυχὴ ἀπ' τὴν ἀκοή, ἀπ' τὰ ὦτα ἢ διεφθαρμένη μελωδία, διότι τὰ σύμφυτα μὲ τὴν ἀνελευθερία καὶ τὴν ταπεινότητα ἔκγονα πάθη ἀπ' τὴν μουσικὴ αὐτὴ μελωδία ἀναδύονται. Δηλαδή, κάποιοι τρόποι τῆς μουσικῆς, γνωστοὶ ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Πυθαγόρου τουλάχιστον, συνοδεύονται ἀρρήκτως μὲ τὴν ἀνελευθερία καὶ τὴν ταπεινότητα, καὶ παραθέτει στὴ συνέχεια μία ἱστορία μὲ τὸν Πυθαγόρα: «*Λέγεται δὲ καὶ Πυθαγόραν, κωμασταῖς περιτυχόντα μεθύουσι, κελεῦσαι τὸν αὐλητὴν τὸν τοῦ κώμου κατάρχοντα, μεταβαλόντα τὴν ἀρμονίαν, ἐπαυλῆσαι σφισι τὸ δῶριον, τοὺς δὲ οὕτως ἀναφρονῆσαι ὑπὸ τοῦ μέλους, ὥστε τοὺς στεφάνους ρίψαντας, αἰσχυνομένους ἐπανελθεῖν*»¹³. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἱεράρχου ἐνδιαφέρουσα, διότι μᾶς λέει, ὅτι ὁ Πυθαγόρας, δηλαδὴ ἀνάγει τὴν ἱστορία στὸν ἕκτο π.Χ. αἰῶνα, συνάντησε κάποτε μεθυσμένους κωμαστές, σὲ κάποια βακχικὴ ἐορτὴ, τότε διέταξε τὸν κατάρχοντα τῶν ὀργάνων, τὸν πρῶτον αὐλητὴν, νὰ παίξει ἀμέσως δῶριο μέλος, ὅποτε, τὰ καρναβάλια, οἱ μεθυσμένοι κωμαστές, ἀμέσως ἄλλαξαν διάθεση ἀπ' τὴ μελωδία, πέταξαν τοὺς στεφάνους τους, καὶ ἐπέστρεψαν στὶς οἰκίαις τους ντροπιασμένοι.

Στὸν Πυθαγόρα ἔκανε ἀναφορὰ ὁ Μέγας Βασίλειος, διότι οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν δῶριον τρόπον ἐθεμελίωσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ὅπως στηρίζεται καὶ ἡ δημοτικὴ μουσικὴ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ γιὰ τὴ δημῶδη μουσικὴ μίλησε κι ὁ *Σωκράτης*, γιὰ τὸ δῶριον μέλος· ὁ ροῦς τῆς μουσικῆς ἀρμονίας

¹² Μεγάλου, Βασιλείου, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», κεφ. 7, μετάφραση δική μου.

¹³ Αὐτόθι, κεφ. 7, μετάφραση δική μου.

είναι έμφανής. Ο *Ταραντίνος Άριστόξενος*, Πυθαγόρειος και μαθητής του *Άριστοτέλους*, χολωθείς μάλιστα δια τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς τῆς σχολῆς, έπειδὴ, ένῶ ἦταν ὁ καλύτερός του μαθητής, ὁ διδάσκαλός τους προτίμησε τὸν *Θεόφραστο*, εἶναι ὁ πρῶτος *μεγάλος θεωρητικός τῆς μουσικῆς*, τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ περισσότερα ἔργα ἔχουν ἀπωλεσθεῖ, γράφει: «*Διοριστέον οὖν ἑκάτερον αὐτῶν πρὸς δύο ποιουμένους τὴν ἀναφορὰν, πρὸς τε τὸ φθεγγόμενον καὶ τὸ κρῖνον· ταῦτα δ' ἔστιν ἢ τε φωνὴ καὶ ἢ ἀκοή. ὁ γὰρ ἀδυνατοῦσιν αὐταὶ ἢ μὲν ποιεῖν ἢ δὲ κρίνειν, τοῦτ' ἔξω θετέον τῆς τε χρησίμου καὶ δυνατῆς ἐν φωνῇ γενέσθαι διαστάσεως*»¹⁴. Τὴν μελωδία ἔξετάζει ὁ μουσικός και φιλόσοφος, ὑπογραμμίζων ὅτι ἡ ἀναφορὰ πρὸς αὐτὴν γίνεται σὲ δύο παράγοντες, πρὸς τὸ φθεγγόμενον, τὸ ἐκπέμπον τὸν ἦχον, και πρὸς τὸ κρῖνον, τὸν ἀποδέκτη τοῦ ἠχου· αὐτὰ εἶναι ἢ φωνὴ και ἢ ἀκοή. ὅ,τι ἀδυνατοῦν, ἢ μὲν πρώτη ἐκπέμψαι, ἢ δὲ δευτέρα κρίνειν, αὐτὰ τίθενται ἐκτὸς και τοῦ χρησίμου και τοῦ δυνατοῦ διαχωρισμοῦ, διαστάσεως, τῆς ἐκφράσεως τῆς φωνῆς· δηλαδὴ, ἀσχολεῖται ἢ μουσικὴ μὲ ὅσα ἐκπέμπει ἢ ἀνθρώπινη φωνὴ και συλλαμβάνει ἢ ἀκοή μας.

Ἡ μουσικὴ ἦταν ἀπ' τὰ κύρια μαθήματα τοῦ Λυκείου, και εἰς τὰ «Πολιτικά» εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ ὄγδοο και τελευταῖο βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένο στὸ ρόλο τῆς μουσικῆς στὴν παιδεία, στὴν παίδευση, και στὴν πολιτικὴ ζωὴ· οἱ διάφοροι τρόποι τῆς μουσικῆς διαμορφώνουν διαφορετικὸ ἦθος στοὺς ἀνθρώπους, στοὺς πολίτες, διότι σὲ αὐτοὺς ἀναφέρεται πάντοτε ὁ *Άριστοτέλης*: «*έν δὲ τοῖς μέλεσιν αὐτοῖς ἔστι μιμήματα τῶν ἡθῶν· και τοῦτ' ἔστι φανερόν, εὐθύς γὰρ ἢ τῶν ἀρμονιῶν διέστηκε φύσις ὥστε ἀκούοντας ἄλλως διατίθεσθαι και μὴ τὸν αὐτὸν ἔχειν τρόπον πρὸς ἑκάστην αὐτῶν*»¹⁵. εἶναι κατηγορηματικός ὁ φιλόσοφος, τὰ διάφορα μέλη τῆς μουσικῆς, δὲν τὰ ἀποκαλεῖ τρόπους διότι ἐπιχειρεῖ πολιτικὴ προσέγγιση, ἀποτελοῦν μιμήματα ἡθῶν, τὸ ἦθος στοὺς διαφόρους ἀνθρώπους μιμοῦνται και διαμορφώνουν. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὀλοφάνερο γιὰ τοὺς Ἑλληνας, ἀπ' τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ ἔως τὶς μέρες μας, κυρίως στὶς ἀγροτικὲς κοινωνίες, στὶς ὁποῖες εἶναι ζωντανὴ ἢ παράδοση, διότι ἀμέσως ἢ διαφορετικὴ φύσις τῶν ἀρμονιῶν, τῶν τρόπων τῆς μουσικῆς, διαφοροποιήθηκε, ὥστε εἰς τοὺς ἀκούοντας διεγείρεσθαι διαφορετικὰ ἦθη και ὄχι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρὸς ἑκάστη τῶν ἀρμονιῶν αὐτῶν. Ἐξημερώνει τὰ ἦθη ἢ μουσικὴ, ἀλλὰ ὄχι και κάθε μουσικὴ, ἄλλες μελωδίες ἐξημερώνουν τὰ ἦθη και

¹⁴ *Άριστοξένου*, «*Άρμονικῶν τὰ σωζόμενα*», Fr. Ritscil, κεφ. 14, 11-16, μετάφραση δική μου.

¹⁵ *Άριστοτέλους*, «*Πολιτικά*», βιβλ. Η', κεφ. ε', παρ. 8, (1340α39-42), μετάφραση δική μου.

ὁδηγοῦν στήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου κι ἄλλες στήν ἀνελευθερία καὶ στήν ταπείνωση, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀντλῶν ἀπ' τὰ ἑλληνικά γράμματα, ἀλλὰ καὶ ὅπως γνωρίζουμε ἀπ' τὴ μεταπολεμικὴ ἐποχὴ μὲ τὴ μουσικὴ ροκ¹⁶ καὶ τὶς ἐκδηλώσεις βίας καὶ καταστροφῆς ἀπ' τοὺς μετέχοντας νέους στὶς διάφορες ἀνὰ τὸν κόσμον συναυλίες τῶν συγκροτημάτων της, πρᾶγμα ἄγνωστο ἀπὸ οἰουδήποτε ἄλλου μουσικοῦ ρυθμοῦ συναυλίας. Ὁ ρόλος τῆς μουσικῆς ἀποκτᾶ τὶς πραγματικὲς του διαστάσεις εἰς τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ παιδείωση, μὲ τὸν ἀντίστοιχο ρόλο της καὶ εἰς τὴν κινεζικὴ παράδοση καὶ πρακτικὴ.

---

¹⁶ Ὅρα, «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», εἰς τὰς «Ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς».

Σε περίοδο προφορικοῦ πολιτισμοῦ μελέτησαν οἱ Ἕλληνες τὴν μουσικὴ καὶ τοὺς νόμους τῆς, ἀπ' τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ καὶ τὸν Πυθαγόρα ἕως τὸν Ἀριστόξενο, ἀλλὰ καὶ ὡς τὶς μέρες μας· ἡ μουσικὴ καὶ ὁ λόγος ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένα, ἦταν ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἡ μελέτη τῆς γραμματικῆς εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τότε, ἀλλὰ πάντα ἐπίσης ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴ μουσικὴ, ὅπως καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ καὶ στὶς μετέπειτα ἐποχὲς τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, μὲ κάποια ἀπόκλιση βαθμοῦ ἀλληλοσυνδέσεως· μόνο τὸ νεοελληνικὸ κράτος ἀπέκοψε πλήρως τοὺς ἄρρηκτους δεσμούς, ὅπως τὴν διδασκαλία τῆς προσωδίας. Ἡ διδασκαλία τῶν γραμματικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκαλοῦντο καὶ μετρικοί, ὡς δημοδιδάσκαλοι, ἀπέβλεπε στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, ὥστε ὁ λόγος τους, ἡ λέξις, ὅπως ἔλεγαν τὴν φράση: *"λέγω δὲ περίοδον λέξιν ἔχουσιν ἀρχὴν καὶ τελευτὴν αὐτὴν καθ' αὐτὴν καὶ μέγεθος εὐσύνοπτον. ἠδεῖα δ' ἡ τοιαύτη καὶ εὐμαθῆς, ἠδεῖα μὲν διὰ τὸ ἐναντίως ἔχειν τῷ ἀπεράντῳ, καὶ ὅτι ἀεί τι οἶεται ἔχειν ὁ ἀκροατῆς καὶ πεπεράνθαι τι αὐτῷ· τὸ δὲ μηδὲν προνοεῖν εἶναι μηδὲ ἀνύειν ἀηδές. Εὐμαθῆς δὲ ὅτι εὐμνημόνευτος. Τοῦτο δέ, ὅτι ἀριθμὸν ἔχει ἢ ἐν περιόδοις λέξις, ὃ πάντων εὐμνημονευτότατον. διὸ καὶ τὰ μέτρα πάντες μνημονεύουσιν μᾶλλον τῶν χύδην"*¹⁷.

Μακροσκελῆς ἡ ἀναφορά, ἀλλὰ ἀπαραίτητη, διότι ἀποκαλύπτει τὴν πεποίθηση ὅτι ζοῦν σὲ ἐποχὴ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, στὶς ἀνάγκες τοῦ ὁποῖου προσαρμόζουν τὴν παιδεία τους· λέγει, λοιπόν, ὁ φιλόσοφος εἰς τὴν *"Ρητορικὴν"* του, ὅτι ἡ περίοδος τῆς φράσεως πρέπει νὰ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος αὐτὴ ἢ ἴδια καὶ μέγεθος *εὐσύνοπτον*. πρέπει νὰ εἶναι καὶ *εὐχάριστη* καὶ *εὐμαθῆς*, εὐχάριστη δὲ ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀντίθετο τοῦ ἀπεράντου, καὶ ὅτι πάντοτε ὁ ἀκροατῆς ἐπιθυμεῖ νὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος τὸ ὀλοκληρωμένο νόημα· ὅταν δὲ δὲν προνοεῖ τίποτε, δὲν ἔχει κάτι τὸ συγκεκριμένο καὶ δὲν ὀδηγεῖ πρὸς ποθενά, αὐτὸ εἶναι ἀηδές. Εὐμαθῆς εἶναι ἡ φράσις ὅταν εἶναι *εὐμνημόνευτη*. Αὐτὸ δὲ ἐπειδὴ ἔχει ὀρισμένο ἀριθμὸ φράσεων, τὸ ὁποῖο εἶναι *εὐμνημονευτότατο* πρωτίστως. Διὰ τοῦτο ὅλοι ἀπομνημονεύουν τὶς φράσεις μὲ *μέτρο*, τὰ *ποιήματα* ἀπομνημονεύονται, καλύτερα ἀπ' τὸν *πεζὸ λόγον*.

Ὁ εὐμνημόνευτος λόγος ἦταν καὶ ἀπαίτηση τῆς *δημοκρατίας*, φυσικὰ καὶ τῆς *Ἀγορᾶς*, διότι ὁ πολίτης ἐκρίνετο ἀπ' τὴν ἰκανότητά του ἀπομνημονεύσεως τοῦ λόγου τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ

¹⁷ Ἀριστοτέλους, «Ῥητορικὴ», βιβλ. Η', κεφ. θ', παραγ. 3, (1409α40-1409β7), μετάφραση δική μου.

ἀγορεύσεως λόγου εὐμνημονευτοτάτου, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι ὀλόκληρη ἢ ἱστορική τους παράδοση ἦταν *προφορική*, καὶ μόνο ἐπὶ *Πεισιστράτου* ἔγινε ἡ πρώτη καταγραφή τῶν *ὀμηρικῶν ἑπτῶν*· δηλαδή, ὁ *προφορικὸς πολιτισμὸς*, ὁ ἄρρηκτος σύνδεσμος μουσικῆς καὶ γραμματικῆς, συνοδεύθηκε μὲ τὴν *ἄμεση δημοκρατία*, τὴν *τραγωδία* καὶ τὴν *φιλοσοφία*. Ἄλλωστε τὸν ὕμνο τοῦ προφορικοῦ λόγου πλέκει ὁ Πλάτων εἰς τὸν "*Φαῖδρον*", ὅταν παρομοιάζει τὸν *γραπτὸ λόγον* μὲ τὴ *ζωγραφικὴ*, ἢ ὁποῖα ἀδυνατεῖ ἀπαντῆσαι εἰς τὰς ἐρωτήσεις. Ὁ γραπτὸς λόγος, λοιπόν, "*ὅταν δὲ ἅπαξ γραφῆ, κυλινδεῖται μὲν πανταχοῦ πᾶς λόγος ὁμοίως παρὰ τοῖς ἐπαῖουσιν, ὡς δ' αὐτῶς παρ' οἷς οὐδὲν προσήκει, καὶ οὐκ ἐπίσταται λέγειν οἷς δεῖ γε καὶ μή· πλημμελούμενος δὲ καὶ οὐκ ἐν δίκη λαιδορηθεὶς τοῦ πατρὸς ἀεὶ δεῖται βοηθοῦ· αὐτὸς γὰρ οὔτ' ἀμύνασθαι οὔτε βοηθῆσαι δυνατὸς αὐτῷ*"¹⁸.

Αὐτὸς ὁ *γραπτὸς λόγος* ἐκπίπτει σταδιακὰ εἰς *Λόγον*, ὅταν χαλαρῶνει τοὺς δεσμούς του μὲ τὴ μουσική, ὅποτε γίνεται *ὀρθὸς λόγος*, ὅταν ἀπωλέσει κάθε δεσμὸ μαζί της· ὅταν γραφῆ λοιπὸν ἅπαξ ὁ *γραπτὸς λόγος* μετακυλίεται παντοῦ ὁ κάθε λόγος, ὁμοίως καὶ εἰς τοὺς γνωρίζοντες τὸ περιεχόμενό του, τοὺς ἐπαῖοντας, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅσους δὲν ἀντιλαμβάνονται τίποτε, καὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν ἀπαντῆσαι πρὸς τοὺς τελευταίους ἐκεῖνα ποὺ πρέπει κι ἐκεῖνα ποὺ δὲν πρέπει· πέφτει εἰς σφάλματα καὶ κατηγορεῖται χωρὶς νὰ παραπέμπεται εἰς δίκην, χρειάζεται συνέχεια τὴ βοήθεια τοῦ πατρὸς του· αὐτὸς ὅμως δὲν ἔχει τὴν δύναμιν οὔτε νὰ ἀμυνθεῖ, οὔτε νὰ τοῦ δώσει βοήθεια. Ἐπομένως ἕκαστος δίδει τὶς ἐρμηνεῖες του, ὅποτε ἐκπίπτει εἰς *Λόγον* ἀνώτερο τοῦ προφορικοῦ λόγου· ἐπιδόθηκαν οἱ ἐπόμενες γενιὲς στὴν ἀξιολόγησιν τοῦ *Λόγου* καὶ τὸν ἀνήγαγαν εἰς *ὀρθὸν λόγον*, μὲ τοὺς κανόνες του, ὡς γραμματικὴ, ὡς τέχνη, ὡς κάτι στατικὸ καὶ δεσμευτικόν.

---

¹⁸ Πλάτωνος, «Φαῖδρος», 275ε, μετάφραση δική μου.

Ἡ μετάβαση ἀπ' τὸν προφορικὸ στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ ταυτίσθηκε καὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειο, καὶ ἕως τὶς Ἰνδίες μὲ τὶς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὰ στὴ Δύση, παρὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ στοὺς Ρωμαίους· ἡ πολιτιστικὴ πτυχὴ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ὄχι ἡ πολιτικὴ. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ παιδευτικὴ, πολιτιστικὴ ὡς ὄρος στὶς μέρες μας, κυριαρχία τῶν Ἀθηνῶν ἦταν ἀδιαμφισβήτη· ἡ πόλις τῆς Παλλάδος, παρὰ τὴν παρακμὴ τῆς εἶχε διατηρήσει τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς εἰς τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων, καὶ κυρίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ῥητορικὴν, παρὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν μεγάλων κέντρων παιδείας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνταγωνιστικῶν τῆς Περγάμου καὶ τῶν Συρακουσῶν τῆς Σικελίας, ὡς ἐπιγραμματικὴ προσέγγιση μόνο· τὸ κύρος τῶν Ἀθηνῶν ἐπικάλυπτε τὶς ὅποιες ἀναζητήσεις, διότι εἶναι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλων πεπαιδευμένων. Ἄλλωστε, ἡ, ἐξ ἀρχῆς ἀνύπαρκτη ἕως ἐλαχίστη, διάκριση Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἀπὸ τὴν προκλασικὴ ἐποχὴ εἰς τὰ θέματα παιδεύσεως ἐξηφανίσθη πλήρως στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ· ὅλοι ἐπαιδεύοντο τὸ ἴδιο καὶ στὸν ἴδιο βαθμὸ, μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὴ διάκρισή τους, τὸ ἔργο τους. Ἕλληνες καὶ "βάρβαροι" αἰσθάνονταν δέος ἀπέναντι εἰς τὰ φῶτα τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος, εἰς τὰς τραγωδίας, ὅταν εἶχαν εἰς τὰ χέρια τους ὁλόκληρη τὴ δραματοποιήσια, εἰς τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, εἰς τὰ ἱστορικά, εἰς τὰς κωμωδίας, εἰς τὴν ὑπόλοιπὴ δημιουργία.

Τὸ δέος μετετρέπετο σταδιακῶς εἰς σεβασμὸν καὶ ἱερὰν προσέγγισιν, διότι ἀντιλαμβάνονταν ὅλοι ὅτι κάτι τοῦς ἔλειπε διὰ τὴν εἰς βάθος καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ τους διάστασιν κατανόησιν τῶν κειμένων· τοῦς ἔλειπε ἡ αἴσθησις τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, διότι ὅλα σχεδὸν εἶχαν ἐκφρασθεῖ ὡς λόγος ζωντανός, προφορικός, μὲ τὸν ἀντίλογο ἄμεσο καὶ οὐσιαστικό. Ὁ ἀντίλογος ἔλειπε, ὁ ζωντανὸς διάλογος, ὁ ὁποῖος παραχώρησε τὴ θέσιν τοῦ στοῦ δέος καὶ στοῦ σεβασμοῦ, στὴν ἀποδοχὴ τοῦ λόγου τῆς Ἀγορᾶς ὡς τοῦ μοναδικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἀπροσίτου στὴν ἐποχὴ τους· ἐξέπεσαν στὴν ἐξάρτησιν, καθὼς γνώριζαν ὅτι ἀδυνατοῦν ἐπανελθεῖν στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ἰσοτιμίας τους ὅλων στοῦ διάλογο, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς ἄρχοντες -ἐπειδὴ οἱ ἄρχοντες στὴν ἐποχὴ τους ἦταν βασιλεῖς ἢ καὶ αὐτοκράτορες ἀργότερα-, ὅποτε αἰσθάνθησαν, καὶ τὸ πίστεψαν ὅτι μόνο ὅταν ἀποδεχθοῦν τὸν ἀπτικίζοντα λόγο ὡς ἀνώτερο καὶ σεβαστὸ λόγο δύνανται προσεγγίσει δημιουργικώτερα αὐτόν. Ἀπ' τὴν στιγμὴ αὕτη ὁ Λόγος ἐγένετο ἀποδεκτὸς καὶ καθιέρωθηκε ὡς ὁ λόγος τῆς παιδεύσεώς τους· ὁ προφορικὸς λόγος, ἀποσύρθηκε σταδιακὰ ἀπ' τὴν διανόσην καὶ ἔμεινε ἀντικείμενον

ὅσων εἶχαν τὴ δυνατότητα, ὅπως κι ἂν τὴν εἶχαν, προεγγίσει αὐτὸν μὲ τοὺς μουσικούς του ρυθμούς.

Πρακτικὰ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ γραμματικὴ ἀπεκόπη ἀπ' τὴ μουσική, διότι ἡ μουσικὴ εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὸν λόγο τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου ἀπέκτησε τὴν προσωπικὴ της ἀπόλυτη κυριαρχία· *"συνέστησε τὴν τέχνη της", "τὴν πᾶσαν τέχνην συνέστησεν"* ἡ κρᾶσις φωνηέντων καὶ ἀφώνων, συμφώνων, τῆς γραμματικῆς, διάφορη ἀπ' τὴν μουσικὴ ἁρμονία· ὅταν ἐμφανίσθηκαν οἱ ἄλλες γλῶσσες, αὐτὲς προσδέθηκαν μὲ τὴ γραμματικὴ κι ὄχι μὲ τὴ μουσικὴ, ὅπως ἡ λατινικὴ, ἡ πρώτη γλῶσσα, σὲ ἄμεση σύνδεση, πολιτικὴ καὶ λογοτεχνικὴ, μὲ τὴν ἑλληνικὴ. Ὁδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀτραπούς ἡ διερεύνηση τοῦ θέματος αὐτοῦ. Ἡ ἁρμονία τῆς μουσικῆς, ἡ μίξις ὀξέων καὶ βαρέων, μακρῶν καὶ βραχέων φωνηέντων ἦταν τὸ ὄνειρο τῆς παιδεύσεως στὶς μετέπειτα ἐποχές· ἡ ταλάντευση ἐγίνετο μεταξὺ τῶν δύο, τῆς δεσμευτικῆς κράσεως τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ἰδεατῆς ἁρμονίας τῆς μουσικῆς. Ἡ *ταλάντευση* ἐκινεῖτο ἀπ' τὴ *μουσικὴ ἁρμονία* στὴν *γραμματικὴ τέχνη*, ἀπ' τὸν ζωντανὸ λόγο τῆς Ἀγορᾶς, ὡς ὄνειρο, εἰς τὸν ἰδεατὸ Λόγον τῆς ἀπομιμήσεώς του.

Φυσικά, πάντοτε ἡ γραμματικὴ μίμησις δὲν εἶχε τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὴν μίμηση τῆς τραγωδίας, ἦταν ἀπλή μίμηση, ἐπανάπαυση στὴν ἀρχή, προσκόλλησις στὴ συνέχεια πρὸς τὴν ἰδεατὴ κατάστασι, ἢ μᾶλλον πρακτικὴ, διότι τοὺς ἦταν ἀδιανόητη ἡ πρακτικὴ, ἀφοῦ δὲν τὴν εἶχαν ζήσει ποτέ· ὅσο ἡ προσκόλλησις πρὸς τὴν ἰδεατὴν κατάστασι συνεχιζόταν, διότι ἦταν ἀδύνατη ἡ ἄσκησις τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ἀπὸ ἀπράγμονες ἕως ἀχρεῖους καὶ κυνικοὺς ἀργότερα, τόσο ὁ Λόγος βάραινε, τόσο ἀποκτοῦσαν τὴν ψευδαίσθησι ὅτι, μὲ τὴν χρῆσι τοῦ λόγου ὡς Λόγου καὶ μέσῳ αὐτοῦ, θὰ κατακτοῦσαν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν θὰ γίνονταν καὶ πάλι ἐνεργοὶ καὶ δημιουργικοὶ πολῖτες. Ἀλλὰ παρέμειναν ὄρφανοί, κατὰ τὸν Σωκράτη, καὶ χωρὶς πολιτικὴν χειραφέτησι, ὅποτε ἀποζητοῦσαν συνέχεια τὸν πατέρα τους γιὰ προστασία, δηλαδὴ τὸν ἀντίλογο τῆς Ἀγορᾶς, κι ἐπειδὴ δὲν τὸν συναντοῦσαν πουθενά, προσκολλήθηκαν εἰς τὸν Λόγον καὶ τὸν μετέτρεψαν εἰς *Θεὸν τους*.

Λόγος, ὀρθός λόγος καὶ λόγος

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ κυριαρχία κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἀπόλυτη, κι ἴσως πιὸ ἀποτελεσματικὴ κι ἀπ' τὴν πολιτικὴ ἐξουσία· ἡ παιδεία, ἡ παιδείαις ἐστιαζόταν γύρω ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ σοφία, κυρίως στὴ φιλοσοφία καὶ στὴ λογοτεχνία, καὶ μόνο ἡ νομικὴ ἐπιστήμη παρέμεινε στὰ λατινικά· ἡ κλασικὴ λατινικὴ γραμματεία, ἀκόμη καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ *Αὐγούστου*, ἦταν ἀρκετὰ ἀδύναμη ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ. Ἡ πορεία τοῦ λόγου, μὲ τὴν πλήρη καθιέρωση τοῦ *Λόγου*, ἕως καὶ στὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ἦταν δεδομένη, ὅταν ἐμφανίσθηκε ἡ *χριστιανικὴ θρησκεία*, μὲ τὴν ἑλληνικὴ ὡς *γλῶσσα τῆς*, ἐπειδὴ ἦταν ἡ κοινὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς. Ἡ γραμματικὴ εἶχε «*συσταθεῖ*» ἐπισήμως ὡς τέχνη καὶ καθώριζε τὴν παιδεία ὄλων, τῶν *Ἑλλήνων* καὶ τῶν *Ἑλληνοφώνων*, ἀκόμη καὶ τῶν παιδευομένων στὴ *φιλοσοφία*, σὲ ὅλες τὶς σχολές μὲ πρῶτες ἐκείνες τῶν *Ἀθηνῶν*· οἱ φιλοσοφικὲς μελέτες ἐγράφοντο στὴν ἑλληνικὴ, ἀκόμη κι ἀπ' τοὺς λατινοφώνους, μὲ ἐλάχιστες στὴ *λατινικὴ*, οἱ ὁποῖες εἶχαν κυρίως τὴ μορφή βοηθημάτων, γιὰ ὅσους δὲν γνώριζαν τὴν ἑλληνικὴ, ὅπως τοῦ *Λουκίου Ἀπουληίου* τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν ὡς βοηθήματα, ἕως τὸν *δωδέκατο μ.Χ. αἰῶνα*, ὅταν ἄρχισε συστηματικὴ μετάφραση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἂν καὶ εἶχαν μεταφρασθεῖ μερικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου τοῦ *Δαμασκηνοῦ*, τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε ὁ *Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης* γιὰ τὶς ἀριστοτελικὲς του μελέτες.

Ἡ γραμματικὴ δέσμευσε, ὡς τέχνη, τὸν λόγο τῶν *λογίων*, καὶ ἡ **μουσικὴ** ἀποσυρόταν στὶς εἰδικὲς μελέτες τῶν *φιλοσόφων*, σὲ περίοπτη θέση, ὅμως, ἐπειδὴ ἀντιλαμβάνονταν ὅτι ἦταν ἀδύνατη ἢ εἰς βάθος διείσδυσις εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τραγωδίαν καὶ ποίησιν, τουλάχιστον, χωρὶς τὴ βοήθειά τῆς· ὅσο ἐπεκτεινόταν ἡ κυριαρχία τῆς γραμματικῆς, κυρίως μεταξὺ τῶν *Ἑλληνοφώνων* σοφῶν, κι ὅσο ἐμπεδωνόταν ἡ ἀπόλυτη πίστις, ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ κατάκτηση καὶ πάλι τῆς *ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς*, τόσο ἡ διάσταση *μουσικῆς* καὶ *γραμματικῆς* διευρυνόταν, τόσο ὁ *Λόγος* δέσμευε σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ τὴν *σκέψιν*, τὴν *διάνοιαν* καὶ τὸν *λόγον* τῶν *σοφῶν*, ἐπειδὴ στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους, αὐτὰ ἦταν ψιλὰ γράμματα πλέον.

Ὁ *λόγος* τοῦ *Χριστοῦ* ἦταν γιὰ τοὺς πιστοὺς τοῦ *Λόγου* τοῦ *Κυρίου* καὶ ἐγράφη στὴν *κοινὴ ἑλληνικὴ*, στὴ διάλεκτο τῶν ἡμιμορφωμένων καὶ ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του· εἶναι γνωστὰ αὐτά. Ἡ πορεία τοῦ λόγου μᾶς ἐνδιαφέρει· ὅταν ἐγίνε *Λόγος* τοῦ *Θεοῦ* ἀπέκτησε ἐξουσία καὶ *ἰσχὺ ἀδιανόητη* σὲ ἄλλο λόγο, ἀκόμη καὶ σὸ *λόγο* τῶν *μαντείων*· ἦταν ὁ *Λόγος* τοῦ *Σωτῆρος*, δεσμευτικὸς καὶ

πλήρης, ολοκληρωμένος, όπως και ο Λόγος του Θεού της Παλαιάς Διαθήκης, τον οποίο οι πιστοί δέχονταν μέσα απ' την ελληνική μετάφραση των εβδομήκοντα κι όχι απ' το πρωτότυπο ιουδαϊκό κείμενο, αφού είχε φροντίσει για την απώλειά του, μαζί με τη Βιβλιοθήκη της Αλεξανδρείας, ο Ιούλιος Καίσαρ, αλλά το κείμενό της ήταν σε λογιώτερη γλώσσα κι όχι στην κοινή της Καινής Διαθήκης. Το Ευαγγέλιον, μετά την μετάφραση απ' τον Ευαγγελιστή Ματθαίο του ευαγγελίου του απ' τα αραμαϊκά στα ελληνικά, έγγραφε από όλους τους ευαγγελιστές στην απλή γλώσσα των Έλληνοφώνων της εποχής, επειδή έγγραφε από Έλληνοφώνους Ιουδαίους και απευθυνόταν στους Ιουδαίους και στα κατώτερα στρώματα των δούλων των ανατολικών επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πριν διεισδύσει και στις δυτικές. Αυτοί ήταν, σχεδόν στο σύνολό τους, οι πρώτοι πιστοί της νέας θρησκείας.

Η κοινή ελληνική απέτελεσε και την γλώσσα της νέας θρησκείας, σε όλοκληρη την αυτοκρατορία επί αιώνες -αν και έκφευγε των ορίων της μέλετης μας το θέμα-, έως την προσέλευση εις αυτήν πεπαιδευμένων Ελλήνων, της μακράς σειράς των πατέρων της εκκλησίας. Οι πατέρες της εκκλησίας έφεραν εις την τελετουργία και εις τον λόγον της θρησκείας τον δικό τους λόγο, τον έμμελη λόγο· επιχείρησαν την σύνδεση της μουσικής με την γραμματική, έσπασαν τα στενά πλαίσια της τέχνης της γραμματικής και συνέδεσαν την τελετουργία με την αρμονία του ελληνικού λόγου. Ο χριστιανισμός απευθύνθηκε απ' την στιγμήν εκείνη εις τα μεσαία και ανώτερα στρώματα της αυτοκρατορίας, προ πάντων εις την Ανατολήν, καθώς ασπάσθησαν τα δόγματά του και φιλόσοφοι και μουσικοί των μεγάλων σχολών της εποχής, Αθηνών, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Γάζης, Βηρυττού· ο χριστιανισμός, πέραν της πρώτης επικοινωνίας του με τον Απόστολο Παύλο εις τας Αθήνας, άνοιξε διάλογο με την ελληνική φιλοσοφία της εποχής, με κύριο άξονα τον νεοπλατωνισμό, αλλά και τις άλλες σχολές, την Στοά, στον ίδιο βαθμό, με πρώτη την περιπατητική. Πλήθος είναι τα διασωθέντα έργα.

Η λατινική ακολουθοῦσε από μακρὰ την ελληνική, ως δεύτερη γλώσσα της νέας θρησκείας, αν και η διείσδυσή της εις την αραμαϊκήν -εις την όποίαν έγγραφε κατ' αρχάς το «Κατά Ματθαῖον» ευαγγέλιον, πριν μεταφρασθεῖ απ' τον ίδιο εις την ελληνικήν και εις την όποίαν η ψαλμωδία είναι το ίδιο παλαιά όσο και εις την ελληνικήν-, την κοπτικήν, την αρμενικήν, χρονικά μάλλον προηγείται· η πλήρης μετάφραση, άλλωστε, της «Αγίας Γραφής», η γνωστή ως βουλγκάτα, έγινε για πρώτη φορά στο τέλος του τετάρτου αιώνου απ' τον Άγιο Ιερώνυμο κι αφού είχε καθιερωθεῖ ο

χριστιανισμὸς ὡς ἐπίσημη θρησκεία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ ἴδιος ὑποστήριξε, ὅτι μετέφρασε τὴν Βίβλον στὴ *Vulgata*, «ὄχι λέξη πρὸς λέξη ἀλλὰ σκέψη πρὸς σκέψη»¹⁹. μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἄποψη τοῦ νέου Γερμανοῦ φιλολόγου, *Gehard Jäger*, μὲ ἀναφορὲς στοὺς μεγάλους συμπατριῶτες του τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτι ἦταν ἐσκεμμένη ἡ μετάφραση στὴ βουλγκάτα, ἀπ' τὸν βαθειᾶς ἑλληνικῆς μορφώσεως ἱεράρχη, διότι ἀπευθυνόταν στὸν ἀπλὸ λατινόφωνο κόσμος τῆς δυτικῆς πρωτίστως ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας -ἐπειδὴ στὴν ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία τὰ ἴδια στρώματα μιλοῦσαν ἑλληνικά-, σὲ ὅσους δὲν γνώριζαν οὔτε κἂν καλὰ λατινικά, στοὺς δούλους καὶ στοὺς ἀπελευθέρους τῆς ἐποχῆς του. Αὐτοὶ ἦταν οἱ πιστοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἱεραπόστολοι τῆς νέας θρησκείας, καὶ αὐτοὺς ἤθελε ἐφοδιάσαι μὲ τὸ ἀπαραίτητο κήρυγμα γιὰ τὴ διάδοσή της.

---

¹⁹ *Gehard Jäger*, «Εἰσαγωγή στὴν κλασικὴ φιλολογία», ἐκδόσεις «Παπαδήμα», μετάφραση Δ. Ι. Ἰακώβ, Μιλτ. Πεχλιβάνου, σελ. 120, Ἀθῆναι, 1998.

Ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας ἀπ' τοὺς *Δυτικούς*, κυρίως τῶν ἐπαρχιῶν ὅπου εἶχαν ἐπικρατήσει καὶ οἱ *αἱρέσεις*, συνοδεύθηκε ἀπ' τὸ πνεῦμα τῆς μεταφράσεως, ἀπ' τὴ βουλγκάτα, μὲ τὴν γραμματικὴ τέχνη δεσπόζουσα ὀλοκληρωτικῶς καὶ τὴ μουσικὴ σὲ ἀπόστασι ἀσφαλείας· στὴ *Ρώμη* ἀντιθέτως, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἡ *ἑλληνικὴ* ἐθεωρεῖτο ἡ *κυρία γλῶσσα* τῆς *πίστεως*, καθὼς ἀποτελοῦσε καὶ τὸ *προπύργιο* τῆς *ὀρθοδοξίας*, ὅταν ἡ πλοῦσια καὶ ἰσχυρὴ *Ἀνατολή* μαστιζόταν ἀπ' τὶς αἱρέσεις· ἕως τὸν ἕνατο αἰῶνα, καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς δυτικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τὸν *Καρλομάγνο*, ἡ *Ἁγία Ἐδρα* παρέμεινε τὸ ἀπόρθητο ὄχυρό τῆς *ὀρθοδοξίας*, ὅπως καὶ στὴν περίοδο τῆς *εἰκονομαχίας*, ἐνῶ ἡ λατινικὴ εἶχε αἰσθητὰ ὑποχωρήσει στὸν νέο κόσμον τῆς Δύσεως καὶ μόνο μὲ συστηματικὴ προσπάθεια τῆς αὐτοκρατορίας ἐπανῆλθε ἡ διδασκαλία της. Ἀλλὰ αὐτὰ ἀφοροῦν τοὺς φιλολόγους καὶ τοὺς ἱστορικούς.

Ἡ ἄλλη πτυχὴ τῆς ἱστορικῆς πορείας εἶναι ἐνδιαφέρουσα· ὅταν ἀπ' τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶναι σαφῆς ὁ διχασμὸς *μουσικῆς* καὶ *γραμματικῆς*, *ἁρμονίας* καὶ *τέχνης*, ὅταν ὁ λόγος γινόταν *Λόγος* καὶ *λόγος* τοῦ *Θεοῦ* στὸν *ἑλληνικὸν κόσμον*, μὲ ἐδραιωμένη τὴ συνέχεια τῆς γλώσσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, στὸν *λατινικὸν κόσμον*, ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ *διχασμὸς* ἦταν σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα. Ὁ *Λόγος* τοῦ *Θεοῦ* ἦταν *λόγος ἄλλης γλώσσης*, φύσει ἀνωτέρας, διὰ δύο τουλάχιστον λόγους, διότι ἦταν ὁ *λόγος ἐνὸς ἀνωτέρου πολιτισμοῦ*, ὁ ὁποῖος ἀπέφυγε μετέφρασαι στὰ λατινικὰ τὰ ἔργα του, οὔτε καὶ στὰ ἑλληνικὰ τὰ λατινικὰ ἔργα, παρὰ τὴν ὑποταγὴ του στὴν αὐτοκρατορία ἐπὶ ἕξ ἕως ὀκτῶ αἰῶνες. Δεύτερον, διότι εἰς αὐτὴν κατεγράφη ὁ *Λόγος* τοῦ *Θεοῦ*· ἡ προσέγγισή του γινόταν μὲ ἀπόλυτο δέος καὶ ἰδιαιτέρα προσοχή, ἐπειδὴ, ἐπὶ πλέον τοῦ ὅτι ἦταν ὁ *Λόγος* τοῦ *Θεοῦ*, ἦταν καὶ ὁ *πολιτιστικὸς λόγος* τῆς *αὐτοκρατορίας* σὲ μετάφραση στὴ λατινικὴ γλῶσσα, ἐνῶ οἱ πιστοὶ καὶ ὑπήκοοι μιλοῦσαν τὶς δικῆς τους γλῶσσες.

Ἡ ἐκπαίδευση γινόταν στὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ μόνο, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὰ μοναστήρια, μὲ κύριο ἀντικείμενο τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας, δηλαδὴ γιὰ θρησκευτικὰ κείμενα· ὁποῖος προχωροῦσε σὲ ἀνώτερες σπουδὲς ἐπιτιδοῦσαν καὶ στὴν ἐκμάθησι τῆς ἑλληνικῆς στὰ ἐλάχιστα ὑπάρχοντα στὴ Δύση κέντρα, περισσότερα στὴ *Νότια Ἰταλία*, ἡ ὁποία παρέμεινε ὑπὸ τὴν ἐξουσία τῆς ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καὶ μὲ τὴ συνεχῆ γλωσσικὴ της παράδοσι ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς *Μεγάλης Ἑλλάδος*. Ἡ ἀναγωγὴ στὸν ἑλληνικὸν λόγο, τὸν ὅποιο ἑλληνικὸν λόγο, εἶχε τὴν ἔννοια τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸν *Λόγον* τοῦ *Θεοῦ*, ἔστω κι ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἔργα, διότι

συνδέονταν άρρήκτως με τή γλώσσα του *Εύαγγελίου*, άλλα και ή πρόσβασή τους εις αυτά ήταν δύσκολη, άφοϋ οϋτε τή λατινική γλώσσα γνώριζαν καλά. Άπο πλευράς καθημερινής πρακτικής μετροϋσε περισσότερο αυτό.

Οί πεπαιδευμένοι αντιμετώπιζαν τισ περισσότερες δυσκολίες, διότι αυτοί έκαλοϋντο προσδῶσαι ή έρμηνεύσαι τή φιλοσοφική θεώρηση τής θρησκείας· άπ' τήν άναγνώριση ύπο του πάπα *Λέοντος* του Γ' του *Καρόλου* του *Μέγα* ως άυτοκράτορος τής άγίας *ρωμαϊκής άυτοκρατορίας*, τήν πρώτη του έτους του 800 μ.Χ., ή *Δύσις* έπιχείρησε άποκόψαι τους θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και πολιτικούς δεσμούς της με τήν *Άνατολή*, όποτε όφειλε άναζητησαι τισ δικές της πνευματικές ρίζες. Οί άναφορές γίνονταν πλέον στους λατινοφώνους πατέρες τής έκκλησίας, με πρώτον τόν *Άγιο Αύγουστίνου*· οί μεγάλοι ποντίφηκες και φάροι τής όρθοδοξίας, ό *Δάμασος*, ό *Βιγίλιος*, ό *Γρηγόριος Α'*, ό μέγας, *Λέων Β'*, ό μέγας, ό *Ζαχαρίας*, ό *Ίωάννης Η'*, έλησμονήθησαν, έσκεμμένως μάλλον· ή στροφή διήρκεσε αίώνες, ή πορεία ήταν προκαθορισμένη και ή άποκοπή άπ' τήν *Άνατολή* δεδομένη. Οί πνευματικές σχέσεις ειχαν περιορισθεϊ στο έλάχιστο, με έξάιρεση τή *Νότιο Ίταλία* και τή *Βενετία*, προτεκτοράτου τών *Βυζαντινών* στη Βόρειο Άδριατική.

Ό διχασμός, μουσικής και γραμματικής, λόγου και Λόγου, ήταν σαφέστερος και άδιάβατος στη φιλοσοφία· ή *όρθόδοξος έκκλησία* παρέμεινε *άριστοτελική*, ένω ή καθολική έστράφη, άπ' τήν στιγμή τής πνευματικής της χειραφετήσεως της, προς τόν *νεοπλατωνισμό*. Η πορεία μās έξηγεϊ πολλά· ό *Άγιος Αύγουστίνος*, έπίσκοπος *Ίππώνος* και μαθητής του έπισκόπου *Άμβροσίου* τών *Μεδιολάνων*, οϋδέποτε έμαθε τήν έλληνική, όπως τὸ όμολογεϊ ό ίδιος εις τās «*Έξομολογήσεις*» του,²⁰ παρά τήν άυστηρότητα τών διδασκάλων του, τών *γραμματικῶν*, *grammatici* στα λατινικά, στη γενέτεριά του· στη συνέχεια έδιδάχθη τήν *έλληνική φιλοσοφία*, άλλα εις τὰ λατινικά, εις τήν Ρώμην και εις τὰ *Μεδιόλανα*, άπ' τόν κορυφαίο πατέρα τής έκκλησίας, και βαθϋ γνώστη τής έλληνικής, μέσω τών σημειώσεων διαφόρων σχολῶν, κυρίως τής *νεοπλατωνικής*, και άπ' τόν *Λούκιον Άπουλήιον* εις τόν όποϊον και άναφέρεται εις τήν «*Πολιτεία του Θεοϋ*», όπως και εις τόν *Σενέκαν* και τόν *Κικέρωνα*, ένω είναι σαφές ότι οί άναφορές του εις τους *Έλληνας φιλοσόφους* γίνονται μέσω τρίτων· και κατά τās «*πανεπιστημιακάς*» του σπουδās δέν έμαθε έλληνικά, οϋτε και μελέτησε τήν *Άγία Γραφήν* εις τὸ *πρωτότυπο*. Η έως τότε πρόχειρη μετάφραση τής *Άγίας*

²⁰ Αύγουστίνου, «Έξομολογήσεις», Βιβλ. Α', κεφ. XIII, XIV και «Πολιτεία του Θεοϋ», Βιβλ. VIII, κεφ. 14, εκδόσεις, Penguin, Pelican, London, 1972.

Γραφής, *Itala*, ἢ *Italam* δὲν κάλυπτε πλέον τὰς ἀνάγκας τῆς ἐκκλησίας καὶ κυρίως τῆς πολεμικῆς τῆς κατὰ τῶν *αἱρέσεων* καὶ ὁ Ἅγιος Ἰερώνυμος, μὲ μακρὰ παραμονή εἰς τὴν Ἀνατολή, ἔκανε κανονικὴ μετάφραση τῶν ἱερῶν κειμένων, μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ ποντίφηκος *Δαμάσου*, τὸ 382 μ.Χ., τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποίησε πιθανώτατα κι ὁ Αὐγουστῖνος. Ἀποκλείεται ὅμως νὰ συναντήθηκε μαζί του, παρὰ τὸ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ βρισκόταν κι αὐτὸς στὴ Ρώμη, ἐπειδὴ ὁ μετέπειτα ἅγιος ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ αἰρετικὸς καὶ μάλιστα *μανιχαΐστής*, κι ἀργότερα εἰς τὰ Μεδιόλανα ἠσπάσθη τὸν χριστιανισμὸ ἀπ’ τὸν Ἀμβρόσιο.

Δηλαδή, ἡ ἀναφορὰ στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, κατὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐπισήμου εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, καὶ κατὰ πρόεκταση τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς, ἐγένετο, καὶ γίνεται εἰς τὴν Δύσιν, φυσικὰ ὄχι εἰς ἀπόλυτο βαθμὸ –μὲ πολλὰς ἐξαιρέσεις στοὺς προηγούμενους αἰῶνες καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἰδιαίτερος μετὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς συγκριτικῆς φιλοσοφίας, ἑλληνικῆς, κινεζικῆς καὶ Ἰνδικῆς-, μὲ ἄξονα ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο, εἰς τοὺς νεοπλατωνικοὺς, τὶς διαφορὲς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ σχολές, τὶς μετὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα σχολές, τὴν Στοά, τὸν Κῆπο, τοὺς Κυνικοὺς καὶ τέλος εἰς τὸ Λύκειο καὶ εἰς τὴν Ἀκαδημία. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ κι ὄχι ἀπόλυτη.

Στὴν πράξη, ὁ Λόγος καθιερώνεται ἀπολύτως ὡς ὀρθὸς λόγος καὶ μαζί μὲ τὴ γραμματικὴ ἀπεκόπησαν πλήρως ἀπ’ τὴ μουσικὴ· τὸ ἀντικείμενό μας δὲν εἶναι ὁ ἀδιάβατος διχασμὸς, ἀλλὰ ἡ ἀνάκτηση τῆς ἐνότητος μουσικῆς καὶ γραμματικῆς, ἡ χειραφέτηση τοῦ λόγου ἀπ’ τὸν Λόγον καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διερευνήσεως ἀπ’ τὸν ὀρθολογισμό.

Ο έτερογενής κόσμος

Ἡ πορεία ἔχει ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμετωπίζει τὰ σοβαρὰ διλήμματα ὡς πρὸς τὶς ἀπαρχές τῆς φιλοσοφίας του, τῆς πνευματικῆς του ὑπάρξεως· ἡ προβληματικὴ μετατρέπεται σταδιακὰ σὲ ἀμφισβήτηση, καθὼς αἰσθάνεται στὴν ἀρχή, καὶ διαπιστώνει στὴ συνέχεια, τὸ ἀδιέξοδο τῆς λογικῆς του. Ἡ ἀρχικὴ ἐκκίνηση τῆς ἐξαρτήσεως συζητεῖται, ἔστω πρὸς ἐπανάληψιν, εἰς βάθος· ὁ διχασμὸς τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γραμματικῆς, ἴσως εἶναι ὀλίγον δύσκολος, ὡς προσέγγιση καὶ καταγραφή, ἀλλὰ ἡ πορεία τοῦ λόγου σὲ Λόγο καὶ λόγο τοῦ Θεοῦ, πρὸς μετεξέλιξη σὲ ὀρθὸ λόγο εἶναι σαφής, μὲ τὴ μουσικὴ στὸ περιθώριο πλέον. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὁ διχασμὸς ἦταν ἀκόμη ὑπὸ δοκιμασία, καθὼς τὸ κύριο, καὶ καθοριστικὸ ὅμως, ἐμπόδιο ἦταν ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, τοῦ λόγου, τῆς ἐμμελείας, ἀλλὰ μὲ ζωντανὴ ἀκόμη τὴν ἀλληλοσύνδεση μουσικῆς καὶ γραμματικῆς, ἐνῶ ὁ λόγος μετετρέπετο σταδιακὰ σὲ Λόγο· στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, γιὰ τοὺς Λατινοφώνους περισσότερο, ὁ διχασμὸς ἔγινε χάος ἀδιάβατο, κι ὁ λόγος ἔγινε Λόγος, καθὼς ὁ Λόγος ἐνεπλουτίσθη καὶ μὲ τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἔλευση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς χριστιανικῆς ὡς ἐπισήμου θρησκείας τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀκολούθησε τὴν πορεία τῆς ἀπολύτου προσηλώσεως εἰς τὴν ὀρθοδοξία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐσπιτροφὴ εἰς τὸν ἀπτικισμὸ ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας· ὁ λόγος, δηλαδὴ, διετήρησε πολλὰς ἀκμαῖες δυνάμεις, ἀπέναντι εἰς τὸν Λόγον -ἐμπλουτισμένον μὲ τὴ μουσικὴ ἀρμονία, γεγονὸς καθιστὰν δύσβατη τὴ μετάβασή του εἰς ὀρθὸν λόγον-, ἕως τὸ τέλος σχεδὸν τῆς ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας· στὴν καθολικὴ ἐκκλησία, μετὰ τὸν ἑνάτο αἰῶνα, ὁ Λόγος ἔγινε λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος κινήθηκε σὲ δύο ἐπίπεδα, ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς λόγος μιᾶς ἄλλης γλώσσης, ἀγνώστου καὶ θεϊκῆς προελεύσεως γιὰ τοὺς πιστοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς πλείστους ἱερωμένους τῆς δυτικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Στὴν ἐποχὴ μας ἀρχίζει εὐρεῖα συζήτηση γιὰ τὶς δύο αὐτὲς ἐξαρτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἀπ' τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπ' τὸν Λόγον τῆς ἑλληνικῆς, τῆς ἄλλης γλώσσης· ἀλλὰ καὶ στὰ ἐκπαιδευτικὰ μας προγράμματα, σὲ ὀλόκληρη τὴ Δύση καὶ ἐπίσης καὶ στὴν Ἑλλάδα, γίνεται ἀκόμη συστηματικὴ ἀναφορὰ εἰς τὸν Ἅγιον Αὐγουστῖνο, καὶ μετέπειτα, εἰς τὸν *Βοήθιον* -ἂν καὶ αὐτός, τὸν πέμπτο καὶ ἕκτο αἰῶνα, γνῶριζε ἄριστα ἑλληνικὰ, μὲ σπουδὲς εἰς Ἀθήνας καὶ ἔκανε μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων, ἀπωλεσθέντων στὴ συνέχεια-, καὶ εἰς τὸν *Θωμᾶν τὸν Ἀκινάτην*, ὡς τὴν Ἀναγέννηση· στὴν ἀντίστροφη πορεία, ἀπ' τὸν Ἅγιον Αὐγουστῖνο

στούς Λατινοφώνους νεοπλατωνικούς, στούς Στωικούς και στούς Έπικουρείους, και μέσω αὐτῶν στούς Ἀριστοτέλη και Πλάτωνα. Ἄλλωστε στή Δύση ἡ ἐκκίνηση τῆς φιλοσοφίας εἶναι, ἀπλοκλειστικά και μόνο, θεολογική, ἐνῶ στήν Ἀνατολή, πέραν τῆς θεολογικῆς τῆς πτυχῆς, διατηρεῖ τις ἀναζητήσεις τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὡς φιλοσοφικός και δραματικός λόγος στήν καθημερινότητα και στίς ἐκφράσεις τῆς, ἀλλά και στίς ἄρρηκτες σχέσεις μέ τή μουσική δεσπόζουσες στή θρησκεία και στή φιλοσοφική λογική· ἡ διακοπή τῆς ἐπικοινωνίας Ἀνατολῆς και Δύσεως, ἀπ' τὸν ἕνατο αἰῶνα και μέ τις *Σταυροφορίες* κυρίως, διηύρυνε τὸ χάσμα, ἀλλά περισσότερο τις ἀποστάσεις μεταξύ τῶν δύο γλωσσῶν· ἡ λατινική ἐπιζήτησε ἀνεξάρτη πορεία, ἀπ' τὴν ἑλληνική, παρὰ τὴν στενή σύνδεσή τους ἕως τότε, στή φιλοσοφία και στή λογοτεχνία κυρίως, ὡς ἔκφραση πολιτικῆς χειραφετήσεως στήν ἀρχή, ὡς μοναδικῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσῆς στή συνέχεια.

Ἡ πρόσδεση τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας στή λατινική παράδοση, ἀπ' τὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο ἕως τις μέρες μας εἶναι ἔντονη ἀκόμη και ὅταν πραγματεύονται οἱ φιλόσοφοι τὰ προβλήματα τῆς συγκριτικῆς φιλοσοφίας, ἑλληνικῆς, Ἰνδικῆς και κινεζικῆς· ἡ παράδοση βαρύνει ἀρκετὰ στή σκέψη τους, και σχεδὸν ἀσυναίσθητα χρησιμοποιοῦνται τὰ παλαιὰ ἐπιχειρήματα, ἐνῶ τὰ κείμενά τους πορεύονται εἰς ἄλλας ὁδοὺς. Ὄταν, στήν ἐξαιρετη πράγματι μελέτη του ὁ *Luc Brisson* τῆς συλλογικῆς ἐκδόσεως, "*Philosophie comparée, Grèce, Inde, Chine*", "*La tri-fonctionnalité indo-européenne chez Platon*"²¹ ἀναφέρεται στίς διαδοχικῆς μεταβάσεις τῆς *ψυχῆς*, ἕως τὸν τελευταῖο τῆς καθαρμό, και προσθέτει ὅτι, γράφει ὁ *Πλάτων*, πῶς εἰς τὴν πρώτην τῆς γέννηση ἐκάστη ψυχὴ και αὐτὴ ἡ ὁποία ἔχει γνωρίσει πάρα πολλὰ εἰσέρχεται εἰς τὸ σῶμα ἀνδρός «γεννησομένου φιλοσόφου ἢ φιλοκάλου ἢ μουσικοῦ τινός και ἐρωτικοῦ»²², μεταφράζει, «*quelqu' un qui inspirent les Muses ou Éros*», δηλαδή, κάποιος ὁ ὁποῖος ἐμπνέεται ἀπ' τις *Μοῦσες* ἢ τὸν *Ἔρωτα*, τότε ἐκτρέπεται τῆς πορείας του. Ὅποιος, ὅμως, ἐμπνέεται ἀπ' τις *Μοῦσες* ἢ τὸν *Ἔρωτα* εἶναι μουσικός, ἔχει τὴ μουσική ἀρμονία μέσα του, εἶναι *ἐμμελής*, εἶναι ὁ *ἐμμελῶς παίζων* και ὁ ἔχων ἡθος ἐλευθέρου ἀνθρώπου· ἡ παράθεση τοῦ ἀποσπάσματος ἀπ' τὸ *Γάλλο φιλόσοφο* και διακεκριμένο *Πλατωνιστῆ* γίνεται, μέ τρόπο σὰν νὰ ἀποκλείει τὴ μουσική ἀρμονία

²¹ Vrin, Paris, 2005, «Ἡ συγκριτικὴ φιλοσοφία, Ἑλλάς, Ἰνδίες, Κίνα», «Ἡ ἰνδοευρωπαϊκὴ τρισλειτουργικότης εἰς τὸν Πλάτωνα», μετάφραση δική μου.

²² Ἰπλάτωνος, «Φαίδων», 248δ, μετάφραση δική μου.

καὶ τὴν ἐμμέλεια. Ὁ διάλογος τῆς συγκριτικῆς φιλοσοφίας ὑφίσταται τὶς ἐπιπτώσεις τῆς πορείας τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

Ὅταν γίνῃ ἡ συσχέτιση τοῦ «Φαίδωνος» μὲ τὸ «Συμπόσιον», τὸ ὁποῖο ἐγράφη μετὰ τὸ 385 π.Χ. καὶ ὀλίγα ἔτη ἀργότερον ὁ «Φαίδρος», κατανοοῦμε πληρέστερα τὴ σημασία τοῦ Ἔρωτος, διότι, μὲ τὴ φράση «μουσικοῦ τινος καὶ ἐρωτικοῦ» ταυτίζει τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες καὶ ἐκφράσεις τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς: «πᾶς γοῦν ποιητῆς γίγνεται, κἂν ἄμουσος ἢ τὸ πρὶν οὐ ἂν Ἔρωσ ἀψηται»²³, ἀναφέρει ὁ τιμῶμενος τραγικὸς ποιητῆς, διὰ τὴν νίκην του, Ἀγάθων· δηλαδὴ, ὁ Ἔρωσ ὅποιον ἄπτεται τὸν μετατρέπει ἀμέσως εἰς ποιητὴν, δημιουργόν, κι ἄς εἶναι προηγουμένως ἄμουσος, κι ἄς μὴν ἀντιλαμβάνεται τίποτε ἀπ' τὴ διδασκαλία τῶν Μουσῶν, ἀπ' τὴ μουσικὴ. Ἐπομένως ὁ φιλόσοφος, ὁ φιλόκαλος, ὁ μουσικὸς καὶ ὁ περὶ τὰ ἐρωτικὰ ἐντροφῶν συμπληρώνουν τὸ ἦθος τοῦ ἰδίου ἀνθρώπου, τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου, καὶ γι' αὐτὸ τίθεται πρῶτος στὴν ἀξιολόγησιν τῶν ψυχῶν ἀπ' τὸν Πλάτωνα. Τὸ ποῖο εἶναι αὐτὸ τὸ ἦθος μᾶς τὸ ἐξηγεῖ ὁ Σωκράτης, ὅταν ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις τῆς Διοτίμας γιὰ τὸν Ἔρωτα, τὸν δαίμονα αὐτόν, τὸν μεταξύ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, διότι ὁ μὲν περὶ τὰ ἐρωτικὰ καὶ τὴ μουσικὴ σοφὸς εἶναι διαμόνιος, «καὶ ὁ μὲν περὶ τὰ τοιαῦτα σοφὸς δαιμόνιος ἀνὴρ, ὁ δὲ ἄλλο τι σοφὸς ὢν, ἢ περὶ τέχνας ἢ χειρουργίας τινάς, βάνουσος»²⁴. ὁ μέγας αὐτὸς δαίμων καθορίζει τὶς τύχες τῶν ἀνθρώπων, περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους καὶ εἶναι ἀνδρείότερος ἀπ' τὸν Ἄρη καὶ πονηρότερος ἀπ' τὸν Ἑρμῆ. Ὁ σοφὸς στὸν ἔρωτα, στὴν ποίησιν, στὴ δημιουργία καὶ στὴ μουσικὴ, εἶναι δαιμόνιος ἀνὴρ, ἀποκτᾷ τὴ δυνατότητα τῆς προσεγγίσεως πρὸς τὸ θεό, διότι ὁ δαίμων Ἔρωσ εἶναι μεταξύ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὅποιος εἶναι σοφὸς σὲ ἄλλα πράγματα, σὲ τέχνες ἢ χειρωνακτικὰς ἐργασίας εἶναι βάνουσος, ἐπεξηγεῖ ἢ μάντις διὰ στόματος Σωκράτους.

Ἐνδιαφέρει ἡ διασάφισιν τῆς ἐννοίας βάνουσος, ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ σοφὸς στὶς τέχνες, ὄχι στὴ δραματικὴ τέχνη, ἀλλὰ στὶς τεχνικὰς ἐργασίας καὶ στὶς τεχνουργίας, ὅπως τὸ ἐπεξηγεῖ στὴ συνέχεια ὁ Σωκράτης, ἢ μᾶλλον ἡ Διοτίμα μέσῳ αὐτοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σαφέστερος: «βάνουσον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἀχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. διὸ τὰς τε τοιαύτας τέχνας ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χειρὸν διακεῖσθαι βαναύσους καλοῦμεν καὶ τὰς

²³ Τοῦ ἰδίου, «Συμπόσιον», 196ε, μετάφραση δική μου.

²⁴ Αὐτόθι, 203α, μετάφραση δική μου.

μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινήν»²⁵. Στὸ ἀφιερωμένο στὴν ἐκπαίδευση, στὴν παιδείαν τελευταῖο βιβλίο τῶν «Πολιτικῶν» ἐπανερχόμεθα, στὴν ὁποία πρῶτο ρόλο πιστεύει ὅτι διαδραματίζει ἡ μουσικὴ καὶ ἡ γυμναστικὴ, διὰ τὸ ἦθος, δηλαδὴ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων, τῶν πολιτῶν, ὅπως ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ διὰ τοὺς ἐμμελῶς παίζοντας. Βάναυσο λοιπὸν ἔργο καὶ τέχνη καὶ ἐκμάθηση πρέπει νὰ νομίζουμε ὅτι εἶναι αὐτές, ὅσες, κατὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ πρακτικὴ τὶς σύμφωνες μὲ τὴν ἀρετὴ, προετοιμάζουν νὰ εἶναι ἄχρηστο τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴ τους ἢ τὴν σκέψη τους, τὴν διάνοιά τους. γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ὅλες αὐτὲς τὶς τέχνες, ὅσες καθιστοῦν τὸ σῶμα χειρότερο, τὶς ἀποκαλοῦμε βάναυσες καὶ τὶς μισθωτικὲς ἐργασίαι· διότι κάνουν τὴν σκέψη ἄσχολη, προσηλωμένη μόνο στὴ δουλειά της, καὶ ταπεινὴ, δουλική. Στὴν πράξη πρόκειται γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἐργασία, τὴν ὁποίας μορφῆς βιομηχανικὴ ἐργασία, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμεσθε ἐμεῖς σήμερα, ἀλλὰ καὶ τὴ θεωρητικὴ προσέγγιση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, μὲ τὴ θεοποίησιν τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ καὶ τὴν ἀπόλυτη προσήλωσιν τοῦ ἐργαζομένου στὸ ἀντικείμενο, στὸν σκοπὸ τῆς ἐργασίας του καὶ στὴν ἰδεολογικὴ του ἔκφραση²⁶.

---

²⁵ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», Βιβλ. Η', κεφ. β', παρ. 1, (1337β8-15), μετάφραση δική μου, καὶ τὰς «Ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ ἀγκυλομήτης Κρονίδης», σελ. 6, καὶ «Τέλος ἐργασίας ἢ ἄλλες σχέσεις ἐργασίας», σελ. 5.

²⁶ Ὅρα, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», ἐκδόσεις, «Ὀδυσσεύς», Ἀθῆναι, 1982, σελ. 120, κ. ἐ.

Ἡ χειραφέτηση ἀπ’ τῆ βιομηχανικὴ λογικὴ εἶναι τὸ δυσκολώτερο ἐμπόδιο, διότι ἀφορᾷ τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, τὴ μεσαιωνικὴ ἀντίληψη τῶν *Εὐρωπαίων*, ὅτι αποτελοῦν τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῆς *ἱστορικῆς ἐξελίξεως* τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἴδιοι καὶ τὸ *κοινωνικό τους σύστημα*. εὐκόλα ἢ μᾶλλον πολὺ εὐκόλα μελετοῦν τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς κάτω ἀπ’ τὴν παραδοσιακὴ τους θεώρηση, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐὰν αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὴ σημερινή μας ἐποχὴ. Ὁ *François Jullien* εἶναι ἀδιαμφισβητήτως ἀπ’ τοὺς ἀρίστους *Εὐρωπαίους φιλοσόφους* εἰς θέματα *κινεζικῆς φιλοσοφίας*, ἀλλὰ καὶ κορυφαῖος γνώστης τοῦ *Πλάτωνος* κυρίως καὶ τῆς *ἐλληνικῆς γραμματείας*, καὶ ἔχει προσφέρει πολλὰ στοὺς μοναχικοὺς ἐρευνητὲς τῶν μικρῶν χωρῶν καὶ μὲ ἐλαχίστη ἄμεση πρόσβαση στὴ σκέψη τῆς *Ἀνατολῆς*. στὶς ἐξοχες πραγματεῖες του, *“Le Nu impossible”* καὶ *“Du mal/Du negatif”*, ἀναλύει εἰς βάθος τὸ πρόβλημα τοῦ *γυμνοῦ* στὴν *Κίνα* καὶ τῶν σχέσεων μεταξύ *κακοῦ* καὶ *ἀρνήσεως*. Οἱ ὠραῖες πραγματεῖες του καὶ μὲ πρωτότυπο θέμα γεννοῦν πολλὰ παρατηρήσεις καὶ δημιουργικὸ προβληματισμό.

Στὸ *“Le Nu impossible”* ἡ σκέψη παρεκκλίνει στὴν ἐνιαία ἐλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ, μὲ τὶς προεκτάσεις τῆς ἀρκετὲς φορές, στοὺς *νεοπλατωνικοὺς* καὶ στὸν *Ἅγιο Αὐγουστῖνο*²⁷. ἀντίστοιχες ἀναφορὲς παρατηροῦμε καὶ στὸ *“Du mal/Du negatif”*²⁸. Ἡ κεκτημένη ταχύτης καὶ ἡ ἀδράνεια μᾶλλον ὁδήγησαν τὸν φιλόσοφο καὶ ἐξαίρετο ἐλληνοιστὴ στὶς παραδρομὲς αὐτές. οἱ παρατηρήσεις μας ἀποβλέπουν στὸν ἐντοπισμὸ τῶν παραδρομῶν καὶ στὴν ἐπισήμανση τῆς ἀνάγκης γιὰ ἐπανεκτίμηση πολλῶν ἀξιῶν τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς. Ὁ προβληματισμὸς εἶναι ζωντανὸς καὶ ὠριμος γιὰ τὸ ἐπόμενο βῆμα τῶν δύο Γάλλων στοχαστῶν, τῶν *François Jullien* καὶ *Luc Brisson*.

Τὴν ἀπάντηση στὶς πατατηρήσεις αὐτὲς τὴν ἀντλήσαμε ἀπ’ τοὺς *Paul Oskar Kristeller* καὶ *John Herman Randall*, στὸ βιβλίον τους *“The Renaissance Philosophy of Man”*, τὸ ὁποῖο ἔχουν γράψει μαζὶ μὲ τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο, *Ernst Cassirer*, γνωστὸ ὡς ἕναν ἀπ’ τοὺς καλύτερους σχολιαστὲς τοῦ *Ἐμμανουήλ Κάντ*, ἀλλὰ ἡ ἔκδοσις ἔγινε μετὰ τὸν θάνατό του. Γράφουν στὸν πρόλογό τους οἱ δύο φιλόσοφοι γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ

²⁷ François Jullien, “Le Nu Impossible”, «Τὸ γυμνὸ ἀδιανόητο», éditions du Seuil, σελ. 41-41, 83, Paris, 2000, 2005, μετάφραση δική μου.

²⁸ Τοῦ ἰδίου, “Du mal/Du negatif”, «Ἀπ’ τὸ κακό/ἀπ’ τὸ ἀρνητικό», éditions Seuil, σελ. 50, Paris, 2004, μετάφραση δική μου.

Ἁγίου Αὐγουστίνου στὶς νεώτερες ἐποχές: «Καὶ ἐθεωρεῖτο γενικῶς φυσικό, ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖο εὗρισκαν, ἀκόμη κι ὅταν διάβαζαν τὰ ἴδια τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ὄφειλαν νὰ παραμείνουν ἀκόμη θρησκευόμενοι, Νεοπλατωνικοὶ στὸν Πλάτωνα –στὸν Πλωτῖνο μᾶλλον παρὰ στοὺς διαλόγους ὅπως τοὺς κατανοοῦμε σήμερα-, καὶ στὸν Αὐγουστῖνο μᾶλλον παρὰ στὸν Πλωτῖνο»²⁹. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι ἀποδεκτὴ στοὺς πανεπιστημιακοὺς κύκλους, ἀκόμη καὶ στὴν Ἑλλάδα· πρόκειται γιὰ τὴν καθιερωμένη ἄποψη τῆς γραμματικῆς θεωρήσεως τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς γραμματικῆς τέχνης· ἡ ἐπανένταξη στὴν καθημερινή μας ζωὴ καὶ στὸν προβληματισμό μας περὶ μουσικῆς ἀπαιτεῖ ἄλλη θεώρηση, ὅταν μάλιστα καλούμεθα σὲ διάλογο μὲ τοὺς ἄλλους παλαιοὺς πολιτισμοὺς τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἰνδιῶν. Σὲ διάλογο καλούμεθα...

Ὁ διάλογος ἐπιβάλλει τὴν ἀπομάκρυνσή μας ἀπ’ τὶς παραδοσιακὲς ἀπόψεις τῆς μοναδικότητος τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς του· ἓνας πολιτισμὸς ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι κι αὐτός, μὲ τὶς διακυμάνσεις του καὶ τὶς δεσμεύσεις του, τὶς ὁποῖες καλούμεθα ἐπανεκτιμῆσαι καὶ θεωρῆσαι ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ ἐνιαίου καὶ ἑτερογενοῦς κόσμου, μὲ τὰ προβλήματα τοῦ κλίματος, ὡς δεσπύζοντος, καὶ τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως καθοριστικῆς, γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, τὸ πρόβλημα εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν δεδομένων δεσμεύσεων τῆς συλλογιστικῆς μας, ὡς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως, τῆς ὑποταγῆς τῆς στὴν ἀντίληψη περὶ μοναδικότητος τοῦ πολιτισμοῦ μας· οἱ διαφορὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ τὴν ἀναφορὰ στὶς πηγές του καὶ μὲ τὴν ἐπιβίωσή του εἰς τὴν καθ’ ἡμᾶς Ἀνατολή, ἐλάχιστα μέτρησαν.

Ὁ διάλογος μὲ τοὺς παλαιοὺς καὶ ζωντανοὺς ἀκόμη πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς προϋποθέτει τὴν ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κόσμος μας εἶναι ἑτερογενὴς ὡς ἱστορικὴ ἐξέλιξη· ὅπως οἱ Κινέζοι καὶ οἱ Ἰνδοὶ προχωροῦν στὴν ἐπανεκτίμηση τῆς πολιτιστικῆς τους πορείας καὶ στὴν ἀξιολόγησή της καὶ μὲ τὰ δεδομένα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ζωντανῶν πολιτισμῶν ὅπως τοῦ ἑλληνικοῦ, ὀφείλουμε καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ἐπανεκτιμῆσαι τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ μας, διαφορετικὰ ἢ προσέγγιση εἶναι μονομερῆς καὶ ἴσως οὐδόλως πειστικὴ. Ἡ ἐπανεκτίμηση προσκομίζει τὴν ἀπόδειξη τοῦ βαθυτέρου σεβασμοῦ πρὸς τὶς ἱστορικὲς τους ἀξίες, ἀλλὰ καὶ ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὶς ζωντανὲς ἀναζητήσεις ὄλων

---

²⁹ Ernst Cassirer, τοὺς Paul Oskar Kristeller, John Herman Randal, “The Renaissance Philosophy of Man”, «Ἡ ἀναγεννησιακὴ φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου», ἔκδοση, University of Chicago Press, Chicago, 1948, σελ. 12. μετάφραση δική μου.

μας· παραλλήλως αποδεικνύει ότι έχουμε αποδεσμευθεί πλήρως από τις πατρογονικές δουλείες μας και τους αντιμετωπίζουμε εν τῇ πράξει ἰσοτίμως· τέλος διευκολύνει τὴ βαθύτερη διερεύνηση τῆς ἐποχῆς μας, μέσα ἀπ’ τὴν προβληματικὴ τῶν Ἑλλήνων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀνατρέχουν καὶ οἱ Κινέζοι καὶ οἱ Ἰνδοί. Ἡ δημιουργικὴ προσέγγιση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ θέτει εἰς ἄλλας βάσεις τὸ διάλογο καὶ ἐπιτρέπει τὴν διερεύνηση ἄλλων πτυχῶν, ὅπως τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῆς εἰς τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων, κάτι πολὺ δύσκολο, ἀν ὄχι ἀδύνατο, κάτω ἀπ’ τὴ θεώρηση τῆς συμβατικῆς φιλοσοφίας· οἱ ὑποχρεώσεις γίνονται ἐπιτακτικώτερες στὴν ἐποχὴ τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως καὶ στὴν ἐπανεκτίμηση τῆς συνθετικῆς ἰκανότητος τοῦ λόγου, ἢ τῆς γλώσσης³⁰.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶχε βασικὴ ἀρχὴ τῆς τὴν ἀποδοχὴ ἢ μᾶλλον τὴν ἐνταξὴ τοῦ διαφορετικοῦ στὴν κοινωνία τῆς, στὴν πόλη³¹, ὅπως μὲ τὸν Σκύθην Ἀνάχαρσιν· στὴν πυθαγόρειο σχολή, π.χ., ἀπ’ τοὺς 218 μαθητὲς οἱ 7 ἦταν ἀλλοδαποί, βάρβαροι, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσερες Καρχηδόνιοι καὶ ἓνας Ὑπερβόρειος, καὶ ἀπ’ τῆς δεκαεπτὰ γυναῖκες, δύο ἦταν Λευκανές, κατὰ τὴ βιογραφία τοῦ φιλοσόφου ἀπ’ τὸν Ἰάμβλιχο, ἐνῶ ὁ πρῶτος Καρχηδόνιος φιλόσοφος, στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἦταν ὁ Ἡριλλος, γύρω στὸ 280 π.Χ., καὶ ὁ δεύτερος, ὁ Κλειτόμαχος, μὲ πατρικὸ ὄνομα Ἀσδρούβας· ἔγινε καὶ ἀρχηγὸς τῆς Ἀκαδημίας τὸ 129 π.Χ., διαδεχθεὶς τὸν Καρνεάδη, ἀν καὶ ἦρθε στὴν Ἀκαδημία σὲ ἡλικία τεσσαράκοντα ἐτῶν, συνέγραψε ὑπὲρ τὰ τετρακόσια βιβλία, ἐνῶ ἦταν ἐμβριθὴς στὶς τρεῖς σχολές, Ἀκαδημία, Περιπατητικὴ καὶ Στοά³². Ἀναφέρουμε τὸν Πυθαγόρα, διότι εἶναι ὁ πρῶτος μελετήσας τὴν φιλοσοφία καὶ τὴ μουσικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν γεωμετρία, τὴν ἀριθμητικὴ, τὰ μαθηματικά.

Τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὴν προσφέρει ὁ Roger-Pol Droit, στὴ μελέτη του στὴν ἔκδοση γιὰ τὴ συγκριτικὴ φιλοσοφία, μὲ πολλὰ ἀναφορὰς στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία· ἡ ἐσωτερικὴ μας διάθεση γιὰ κριτικὴ προσέγγιση τῆς φιλοσοφίας μετράει.

³⁰ Ὅρα, καὶ «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», εἰς τὰς «Ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς».

³¹ Roger-Pol Droit, «La supériorité philosophique des barbares affirmée par les Grecs » « Philosophie comparée Grèce, Inde, Chine », ὁ.ἀ.

³² Διογενέους Λαερτίου, «Βίοι φιλοσόφων», «Κλειτόμαχος», βιβλ. Δ', κεφ. Ι'.

Χορός, τὸ αὐθόρμητο ἄλμα

Οἱ ἐσωτερικὲς ἀναζητήσεις τῶν *Εὐρωπαϊῶν* ἐκφράζονται καλύτερα ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ *διαφωτισμοῦ* καὶ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, ὅταν οἱ ἀναζητήσεις γίνονται πιὸ ζωντανὲς καὶ πιὸ δημιουργικὲς· στὴν πρώτη αὐτὴ προσέγγιση, τὸ ἐνδιαφέρον μας προσήλκυσε ὁ *Φρειδερίκος Σίλλερ*, γιὰ δύο λόγους: πρῶτον, γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν *αἰσθητικὴ*, καὶ δεύτερον, γιὰ τὴν ἄμεση συσχέτιση τῶν *φιλοσοφικῶν του* ἔργων μὲ τὸν «*Ὕμνο τῆς χαρᾶς*»· τὸν μελοποίησε ὁ *Λουδοβίκος φὸν Μπετόβεν* στὴν «*ἐνάτη συμφωνία*», τὸν ἐθνικὸ ὕμνο τῆς *Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως*. Ἡ περιδιάβαση ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ χρονοβόρα, καὶ ἀντικείμενο ἄλλης μελέτης· ἡ ἀναφορά τους γίνεται ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ πονήματος, δηλαδὴ τῆς σχέσεως μουσικῆς καὶ γραμματικῆς, ὡς συνδετικὸς κρίκος τῆς ἐλληνικῆς καὶ κινεζικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Φρειδερίκος Σίλλερ ἦταν αὐθόρμητος καὶ γενναῖος καὶ στὴν καθημερινή του ζωὴ καὶ στὴν ποίηση· πρωτοστάτησε στὶς ἰδέες τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τιμήθηκε ἀπ' τὴν *Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευση*, ἐνῶ θεωρεῖται ἀπ' τοὺς πρωτοπόρους τῆς *θεωρίας* τῆς *αἰσθητικῆς* στὴ νεώτερη ἐποχὴ, ἄλλοτε ἀποδεχόμενος τὶς ἀπόψεις τοῦ *Ἐμμανουὴλ Κάντ* κι ἄλλοτε ὄχι· οἱ ἀναζητήσεις του εἶναι ἀπ' τὶς πιὸ αὐθόρμητες στὴν *εὐρωπαϊκὴ σκέψη*: «*Ὁ ἄνθρωπος κ α λ λ ω π ί ζ ε τ α α ι . Ἡ ἐλεύθερη ἡδονὴ γίνεται δεκτὴ στὸ σύνολο τῶν ἀναγκῶν του καὶ τὸ μὴ ἀναγκαῖο εἶναι σὲ λίγο τὸ καλύτερο μέρος ἀπ' τὶς χαρὲς του*»³³. τὸ μὴ ἀναγκαῖο, τὸ περιττό, ὁμορφαίνει τὴ ζωὴ, λέει, εἶναι τὸ καλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του, εἶναι ἡ *πραγματικὴ ἡδονή*, ὁ ἔρωσ. Ὁ *Ἀριστοτέλης* λέει τὰ ἴδια: «*τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἤκιστα ἀρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθέροις*»³⁴. Συμφωνοῦν ἀπολύτως ποιητὴς καὶ φιλόσοφος, μὲ διαφορὰ 2100 ἐτῶν, μεταφέροντες ἕκαστος τὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του· ἡ ἀναζήτησις τοῦ χρησίου, τοῦ ἀναγκαίου εἰς κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐλάχιστα ἀρμόζει εἰς τοὺς *μεγαλοψύχους* καὶ τοὺς *ἐλευθέρους*· ἡ παράθεση πρῶτα τοῦ μεγαλοψύχου καὶ στὴ συνέχεια τοῦ ἐλευθέρου ἔχει τὴν ἔννοια, ὅτι ἡ *ἐλεύθερη ἐπιλογὴ* τοῦ ἀνθρώπου ἰσχύει καὶ σὲ ἄλλα συστήματα, ὄχι μόνο στὴ δημοκρατία.

³³ Φρειδερίκου Σίλλερ, «Περὶ τῆς αἰσθητικῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου», 27η ἐπιστολή, σελ. 166, μετάφραση, Κώστα Ἀνδρουλιδάκη, ἐκδόσεις, «Ἰδεόγραμμα», Ἀθήναι, 2006.

³⁴ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά, Βιβλ. Η', κεφ. γ', παρ. 3, (1338β3-4), μετάφραση δική μου.

Ἀντίστοιχη θεώρηση τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς ἔχει καὶ ἡ κινεζικὴ φιλοσοφία· ἡ διαφορὰ τῆς μὲ τὴ βιομηχανικὴ κοσμοθεωρία εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ὁ *André Chieng*, ἀφοῦ παραθέτει τὶς ἀπόψεις τῆς φιλελευθέρου οἰκονομίας, μὲ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ κέρδους, γράφει γιὰ τὴν κινεζικὴ φιλοσοφία: «Ὁ ταοϊσμός διδάσκει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: ἡ εὐτυχία, ἡ εὐδαιμονία καλύτερα, ἐκπηγάζει ὄχι ἀπ’ τὴν ἀπόκτηση περισσοτέρων ἀγαθῶν (Κατοχὴ ὀλιγωτέρων, σημαίνει ὀλιγώτερα θὰ καρποφορήσουν/ Περισσοτέρων, σημαίνει περισσότερα θὰ ἀπολεσθοῦν, Λάοτσε, 22), ἀλλὰ ἀντιθετῶς ἀπὸ τὸν μετριάσμο τῶν ἀναγκῶν μας (Μείωση τοῦ Ἐγὼ καὶ περιστολὴ τῶν ἐπιθυμιῶν, Λάοτσε, 19). Αὐτὴ ἡ τελευταία στροφὴ πρέπει νὰ γίνῃ κατανοητὴ στὴν εὐρύτερη ἔννοιά της: ὁ ταοϊσμός δὲν ἀποδέχεται τὴν ἀπάρνηση κάθε ἐπιθυμίας, ὅπως γίνεται ἀπ’ τὴν Ἰνδικὴ παράδοση, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει τὴν ἀμβλυνση τῶν ἐπιθυμιῶν, ἐνῶ ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς προϋποθέτει ὅτι ἡ αὐξηση τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν αὐξάνει *ipso facto* τὴν εὐδαιμονία»³⁵.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀναφορᾶς ἔγκειται στὴν ἀπόρριψη τῆς ἀπεριορίστου δίψας γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὑλικῶν ἀγαθῶν· ὁ Λάοτσε ἐκφράζει τὴν ἴδια φιλοσοφικὴ ἀντίληψη μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὴν καταδίκη ἐκ μέρους τῶν μεγαλοψύχων καὶ τῶν ἐλευθέρων τῆς ἀπεριορίστου κατοχῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν· στὸ ἴδιο μῆκος κύματος κινοῦνται κι ἔζησαν στὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου. Ἡ κριτικὴ, μάλιστα, γίνεται ἀπ’ τὸν *André Chieng*, Κινέζο γεννημένο στὴ Γαλλία καὶ ἐπαγγελματία τῆς ἀγορᾶς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ παρατίθεται.

Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο κοινὸ παρανομαστή, μετὰ τὴ μουσικὴ ἁρμονία, παρὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Κίνας στοὺς παλαιότερους αἰῶνας³⁶, ἔστω καὶ εἰς μερικὴν ἄγνοιαν σήμερα ἀπ’ τοὺς Δυτικούς· ἡ μουσικὴ ἁρμονία φαντάζει δύσκολη ἔννοια στὸ βιομηχανικὸ ἄνθρωπο, ἐνῶ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀενάου ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἀπεριορίστου καταναλώσεως, τοῦ εἶναι πιὸ οἰκεία, τοῦ προκαλεῖ ἐμετό, ὅπως τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, κατὰ τὸν Ἀριστόξενο, εἰς τοὺς διατεθρυμμένους τὰ ὦτα.

Ἐπιστρέφοντες στὸν ποιητὴ, στὴν ἐπομένη παράγραφο γράφει: «Τὸ αὐθόρμητο ἄλμα ἀπὸ χαρὰ γίνεται χορός, ἡ ἀσχημάτιστη χειρονομία γίνετα χαριτωμένη ἁρμονικὴ γλῶσσα τῶν κινήσεων τοῦ σώματος· οἱ συγκεχυμένοι ἤχοι τοῦ αἰσθήματος ἐκδιπλώνονται, ἀρχίζουν νὰ ὑπακούουν στὸν ρυθμὸ καὶ νὰ ἀρμόζονται σὲ ἓνα

³⁵ André Chieng, «La Pratique de la Chine », σελ. 221, Grasset, Paris, 2006, μετάφραση δική μου, ἡ λατινικὴ φράση τοῦ συγγραφέως.

³⁶ Ὅρα, τό, «Τὰ Ἀποθύμια τῆς Νυκτός», σελ.11, εἰς τὰς «Ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς».

ἄσμα». Θυμίζει τὴν εἰσαγωγή τῆς «Ποιητικῆς», τὴν ἄρρηκτη σύνδεση τῆς μουσικῆς μὲ τὴν καθημερινή μας ζωή, μὲ τὴν μίμησιν ὡς προσφορὰ τοῦ περιπτοῦ στὴν ἀναζήτηση τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἁρμονίας, ἢ ἀέναος πηγὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας: «ὥσπερ γὰρ καὶ χρώμασι καὶ σχήμασι πολλὰ μιμοῦνται τινες ἀπεικάζοντες οἱ μὲν διὰ τέχνης οἱ δὲ διὰ συνηθείας, ἕτεροι δὲ διὰ φωνῆς, οὕτω κὰν ταῖς εἰρημέναις τέχναις, ἅπασαι μὲν ποιοῦνται τὴν μίμησιν ἐν ρυθμῷ καὶ λόγῳ καὶ ἁρμονίᾳ, τούτοις δ' ἢ χωρὶς ἢ μεμιγμένοις»³⁷. τὰ ἴδια σχεδὸν λένε πάλι ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ποιητής, ἀλλὰ οἱ μικρὲς διαφορὲς στὴν ἄποψή τους δὲν ἀφοροῦν τὸ πόνημά μας. Ἡ ωραία μετάφραση τοῦ Σίμου Μενάνδρου εἶναι: «Δηλαδὴ καθὼς καὶ μὲ χρώματα καὶ μὲ σχήματα μιμοῦνται μερικοὶ πολλὰ καὶ παριστοῦν ἄλλοι μὲν διὰ τέχνης, ἄλλοι δὲ διὰ συνηθείας, ἄλλοι δὲ διὰ τῆς φωνῆς, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰς εἰρημένας τέχνας (δηλαδὴ στὴν ποίηση, στὴν τραγωδία, στὴν κωμωδία, στὴν αὐλητικὴ καὶ στὴν κιθαριστικὴ): δηλαδὴ ἅπασαι μὲν κάμνουν τὴν μίμησιν μεταχειριζόμεναι ρυθμὸν καὶ λόγον καὶ ἁρμονίαν, ταῦτα δὲ ἢ χωριστὰ ἢ ἀνάμεικτα».

Ἡ αἴσθησις καὶ ἡ εὐχαρίστησις τοῦ περιπτοῦ παρέχει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἄνεση τῆς παρατηρήσεως τῶν συνανθρώπων του, τῆς κοινωνίας του, τῆς πόλεώς του καὶ τοῦ κόσμου· ὁ φιλόσοφος εἶναι σαφής: «ὁ δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶεται ἀγνοεῖν (διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασίων)· ὥστ' εἶπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἀγνοίαν ἐφιλοσόφησαν, φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίωκον, καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν· μαρτυρεῖ δὲ αὐτὸ τὸ συμβεβηκός· σχεδὸν γὰρ πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ πρὸς ῥαστώνην καὶ διαγωγὴν ἢ τοιαύτη φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι»³⁸.

³⁷ Τοῦ ἰδίου, «Ποιητικὴ», κεφ. α', παρ. 4, (1447α17-23).

³⁸ Τοῦ ἰδίου, «Μετὰ τὰ φυσικά», βιβ. Α', κεφ. β', παρ. 10-11, (982β18-24), μετάφραση δική μου.

Ἡ μίμησις γίνεται, ποιεῖται, «*ἐν ρυθμῷ καὶ λόγῳ καὶ ἀρμονίᾳ*», γράφει ὁ φιλόσοφος εἰς τὴν «*Ποιητικὴν*», ἀπὸ ἄλλους «*μὲν διὰ τέχνης*» ἀπὸ ἄλλους «*διὰ συνηθείας*» καὶ ἀπὸ ἄλλους «*διὰ τῆς φωνῆς*», καὶ ὁ ποιητής, δύο χιλιάδες ἑκατὸ ἔτη μετὰ, ὅτι, «*τὸ αὐθόρμητο ἄλμα ἀπὸ χαρὰ γίνεται χορός*», καὶ «*ἡ ἀσχημάτιστη χειρονομία γίνεται χαριτωμένη ἀρμονικὴ γλῶσσα τῶν κινήσεων τοῦ σώματος*», ὅπως καὶ «*οἱ συγκεχυμένοι ἦχοι τοῦ αἰσθήματος... ὑπακούουν στὸν ρυθμὸ καὶ ἀρμόζονται σὲ ἓνα ἄσμα*». ἐλάχιστα διαφέρουν καὶ ἴσως μόνον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεώρησιν, διότι ἡ εὐχαρίστηση τοῦ περιπτοῦ εἶναι αὐτονόητη, ὡς παρόρμησις γιὰ τὶς ἐπιλογὰς τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχὴ τῆς διερευνήσεως γίνεται ἐπειδὴ ὁ ἀπορῶν καὶ θαυμάζων, γιὰ ὅσα συμβαίνουν γύρω του, πιστεύει ὅτι ἀγνοεῖ (διὰ τοῦτο καὶ ὁ φιλόμυθος, ὁ παραμυθᾶς εἶναι κατὰ κάποιαν ἔννοιαν φιλόσοφος, ἢ ἀμπελοφιλόσοφος στὴ νεοελληνικὴ· τὰ παραμύθια ἀποτελοῦνται ἀπὸ θαυμάσια πράγματα)· κι ἔτσι δείχνουν ὅτι γιὰ νὰ ὑπερβοῦν τὴν ἀγνοία ἐφιλοσόφησαν, καὶ αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιδίωκαν τοῦ νὰ γνωρίσουν τὴ βαθύτερη φύση τῶν πραγμάτων, τὴν ἐπιστήμη τους, καὶ ὄχι διὰ κάποιαν οἰανδήποτε χρησιμότητα. Αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπ' τὸ ἀκόλουθο γεγονὸς· διότι κι ὅταν ἔχουν οἱ ἀνθρώποι ὅλα τὰ ἀναγκαῖα γιὰ ἀπόλαυση καὶ γιὰ παιδιὰς ἢ ἄσκοπες ἐνασχολήσεις, ἀρχίζουν καὶ ἀναζητοῦν αὐτὴν τὴ γνώση, τὴν φιλοσοφία.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐλεύθερη ἀσκῆσαι τὴν ἀποστολὴ τῆς ὅταν τὸ περιπτό, τὸ ἄχρηστο θεωρεῖται ἀπαραίτητο, στὴν κοινωνία, στὴν πόλη, ἀλλὰ ἀπομένει ὁ προσδιορισμὸς, τοῦ ποιοῦ εἶναι τὸ περιπτό, τοῦ πότε ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀνεση τῆς ἐκφράσεως τοῦ περιπτοῦ· εἶναι ἡ ἔννοια τῆς *σχόλης*, τῆς *σχολῆς*, τῆς ἐπιμελείας καὶ φροντίδος γιὰ κάτι, ἀλλὰ ὅταν αὐτὴ γίνεται μὲ ἀνεση χρόνου, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ πολίτου, ὅτι εὐρίσκεται *εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων*, εἰς τὴν Ἀγοράν. Δηλαδή, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀσκησὴ τῆς, ἡ ἐνασχόλησις μαζί τῆς, ἀπὸ ἀνθρώπους ἐλευθέρους ἀπὸ τὴν αἴσθησις τοῦ καταναγκασμοῦ τῆς βιωτικῆς ἀνάγκης· τὸ περιπτό τοῦ ποιητοῦ καὶ ἡ ῥαστώνη καὶ ἡ διαγωγὴ τοῦ φιλοσόφου ἀποτελοῦν τὸν κοινὸ παρανομαστὴ γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ αὐθορμήτου ἄλματος σὲ χορὸ, γιὰ τὴ μίμησις καὶ τὴ φιλοσοφία.

Ἐκάστη κοινωνία προσδιορίζει τὸ περιπτό καὶ τὶς συνθήκες σχολῆς τῶν πολιτῶν τῆς, κι αὐτὰ ἀποτελοῦν τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῆς κοινωνίας αὐτῆς, τὸν τρόπο ζωῆς τῆς, κάτι πέραν τοῦ πολιτεύματός τῆς, τοῦ πολιτικοῦ τῆς συστήματος· οἱ *παλαιότερες κοινωνίες* εἶχαν *ἀπεριόριστο χρόνο* γιὰ τὸ περιπτό, τὴν σχολὴ τῶν

πολιτῶν της, ἡ βιομηχανικὴ φρόντισε καὶ ἐπέβαλε ἀπ' τὴν ἐκκίνησή της τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτηση τῶν μελῶν της, σὲ ἰδεολογικὸ καὶ πρακτικὸ ἐπίπεδο, πρὸς τὸν δεδομένο σκοπὸ, γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ὁποίου ὄφειλαν διαθέτειν ὀλόκληρο τὸ χρόνο τους καὶ τὴ ζωτικότητα τους. Εἶναι μᾶλλον ἡ πρώτη κοινωνία στὴν ἱστορία μὲ τόσο ἀπόλυτη ἐξάρτηση τῶν ἀνθρώπων της· εἶναι γνωστὰ αὐτὰ ἀπ' τὴ θεωρία τῆς προτεσταντικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τοῦ Μάξ Βέμπερ καὶ τῶν ἄλλων, ὥστε κρίνεται ἄσκοπη ἡ ἐπανάληψή τους. Ἐνδιαφέρει ἡ πλήρης ἐξαφάνιση τοῦ περιττοῦ, τῆς σχολῆς στὴ βιομηχανικὴ ἐποχή,³⁹ τοῦ αὐθορμητισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου κι αὐτὸ τὸν ἀποξενώνει ἀπ' τὴν αἴσθησι τῆς μουσικῆς καὶ περισσότερο ἀκόμη κι ἀπ' τὴν ἔκφρασή της ὡς ἀναγκαῖο καὶ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ζωῆς του.

Ἡ μουσικὴ μᾶς προσφέρει τὸν *μίτο* τῆς Ἀριάδνης γιὰ πολλὰ θέματα, ἡ μουσικὴ ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τοῦ ἡθους τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, κατὰ τοὺς «ἐμμελῶς παίζοντας»· ἡ μουσικὴ στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ συνήθισε τὸ ἄτομο στὴν προσήλωση τοῦ ὁπαδοῦ ἢ τοῦ πιστοῦ εἰς τὸν τεθέντα ἐκ τῶν προτέρων σκοπὸ· δεσμεύει τὸν ἄνθρωπο κι ἀποκλείει τὸ αὐθόρμητο ἄλμα του⁴⁰. Ἡ μουσικὴ ἔγινε ἀπόλαυση ἢ ὄργανο γιὰ τὴν προσήλωση τοῦ ἀνθρώπου στὸν δεδομένο σκοπὸ, ἀλλὰ ὄχι ἔκφρασι τῆς δημιουργικότητός του καὶ τῆς ἐλευθέρως βουλήσεώς του· ἡ παραγωνὴ ἐν σειρᾷ συνοδεύθηκε ἀπ' τὴν προσήλωσή του στὶς καταναλωτικὲς συνήθειες τῆς ἰδίας κοινωνίας καὶ τὸν ἀπόλυτο ἐγκλωβισμό του στὴν ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν. Γιὰ τὴ μουσικὴ ἀπομένει ἐλάχιστος χρόνος, προκαθορισμένος συνήθως καὶ μὲ μουσικοὺς ρυθμοὺς ἐπίσης προεπιλεγμένους· ἡ ἀμεση συμμετοχὴ του στὴ μουσικὴ δημιουργία, ὡς μέλος τοῦ χοροῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ἀδιανόητη, δὲν τὴν ἐπιτρέπει τὸ σύστημα, ὅταν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἦταν ἀναγκαῖα προϋπόθεσι γιὰ τὴν τέλεσι τῶν δραματικῶν ἀγώνων.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλλο ὅμως, ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς εἶναι ἔκφρασι τοῦ περιττοῦ, τῆς ραστώνης καὶ τῆς διαγωγῆς, ἢ εἶναι προβληματικὸς στὰ πλαίσια μιᾶς σχολῆς, ὄχι σχόλης, καὶ ἐνὸς δεδομένου συστήματος ἰδεῶν, ὅπως ἄρχισε μὲ τὴν πρώτη συστηματικὴ σχολὴ τοῦ Πλάτωνος· ὁ ἐλεύθερος στοχασμὸς περιορίσθηκε, σταδιακὰ στὴν ἀλεξανδρινὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἢ καὶ ἀπαγορεύθηκε παντελῶς στὴ συνέχεια· ὁ φιλόσοφος ἄρχισε

³⁹ Ὅρα, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ἐκδόσεις, «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι, 1993, σελ. 165, κ. ἔ.

⁴⁰ Ὅρα, ἀνωτέρω, «Ἐπαυλῆσαι τὸ Δῶριο», σελ. 6-9, καὶ σελ. 14, καὶ εἰς τὰς «Ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», τό, «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν»,

ὑπηρετεῖν τὴν σχολή του, ὁ ἡμίονος Ἀριστοτέλης τῆς Ἀκαδημίας «ἀπομονωνόταν» στὴ σχολή ἀπ' τὶς πρῶτες ἀντιρρήσεις του, καὶ οἱ μαθητὲς μετετράπησαν σὲ πιστοὺς ὄπαδους τοῦ διδασκάλου τους, γιὰ νὰ ἐκπέσουν σὲ ὑποτακτικοὺς ὑπηρέτες τοῦ συστήματος, τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἰδεολογίας· ἡ ἔνταξη στὸ σύστημα ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ καθημερινῆς πρακτικῆς σήμαινε τὴν ἀποδοχὴ τῆς τέχνης τῆς γραμματικῆς. Ἐκάστη σχολὴ εἶχε τὸ ἕφος τῆς καὶ στὴ γλῶσσα καὶ στὴ συμπεριφορὰ τῶν μαθητῶν τῆς, συνάδον πρὸς τὸ τελετουργικὸ τῆς καὶ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ τῆς ἐμφάνιση, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὶς θρησκείες, ἢ καὶ μὲ τὰ διάφορα δόγματα τῶν θρησκειῶν, ἢ καὶ ἀκόμη μὲ τὰ μοναστικὰ τάγματα, σὲ ὅλες τὶς θρησκείες. Ἡ ὁμοιότης τοῦ ἕφους τῶν μοναχῶν τῶν διαφόρων ταγμάτων συνάδει περισσότερο μὲ τὰ ὁμοίως νοοτροπίας ἄλλων θρησκειῶν, παρὰ μὲ τὰ διαφορετικῆς νοοτροπίας τῆς ἰδίας θρησκείας.

Ὁ διχασμὸς μουσικῆς καὶ γραμματικῆς ὁδήγησε στὶς βαθιεῖς διαιρέσεις ἐντὸς τῆς ἰδίας κοινωνίας, ἀλλὰ μὲ τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο γενικεύθηκε, διότι διευρύνθηκε ὁ χῶρός του σὲ ὀλόκληρη τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία, μαζί μὲ τὴν κοσμοσωτήριο ἀποστολὴ τῆς πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τῆς ὑψηλίου· ἡ ἰδία αἴσθησις θείας ἀποστολῆς τοὺς διεῖπε, ἀπ' τοὺς Σταυροφόρους ἕως τοὺς κονκισταδόρες, καὶ ἀπ' τοὺς ἀποικιοκράτες ἕως τοὺς καπιταλιστὲς ἢ τοὺς κομμουνιστὲς, ἢ τοὺς ὄπαδους τῆς παγκοσμιοποιήσεως μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος, μὲ τὶς θεωρίες τους περὶ τέλους τῆς ἱστορίας ἢ περὶ θρησκευτικῶν πολέμων· οἱ ῥυθμοὶ μουσικῆς ἦταν παρόμοιοι, μὲ ἔμφαση εἰς τοὺς βραδὺ καὶ ἄνισο καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμούς, ὡς παράγοντας παντάπασιν ἐκλελυμένους ἀνθρώπους⁴¹.

Τὸ πρόβλημα τῆς συγκριτικῆς φιλοσοφίας στὶς μέρες μας ἐστιάζεται στὴν προϊστορία τῆς θεωρήσεως τῆς κινεζικῆς καὶ Ἰνδικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ εὐρωπαϊκῆς πλευρᾶς· ὡς Εὐρωπαῖο φέρουμε τὸ βᾶρος τῶν ἱστορικῶν εὐθυνῶν γιὰ τὴν ὑπεροπτικὴ, ἀλαζονικὴ, ἀλλὰ καὶ μεσιανικὴ προβολὴ τῆς φιλοσοφίας μας στοὺς ἄλλους λαούς, καὶ ἀκόμη περισσότερο στοὺς δύο αὐτοὺς μεγάλους καὶ μὲ μακροχρόνια ἱστορία λαούς· πιστεύαμε ὅτι μεταφέρουμε τὸν ἀποκαλυπτικὸ λόγο τοῦ Θεοῦ, μὲ τοὺς πρῶτους ἱεραποστόλους, ὅπως καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἰδεολογίας στὴ συνέχεια ἕως τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ὅσοι εἶχαν ἐπιφυλάξεις ἐναντίον μας, ἀκόμη καὶ ὅσοι ἀποδέχονταν τὸ διάλογο μαζί μας, ἀλλὰ δὲν συμφωνοῦσαν ἀπολύτως καὶ δὲν ἀπέρριπταν διαρρήδην τὸν

⁴¹ Ὅρα, «Τὰ Ἀποθύμια τῆς Νυκτός», σελ. 17, κ. ἐ., εἰς τὰς «Ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς» καὶ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ, «Περὶ μουσικῆς», κεφ. 15., p. 99, σελ. 83, Teubner.

πολιτισμό τους, χαρακτηρίζονταν συλλήβδην *θηρησκόληπτοι, αντιδραστικοί και αναχρονιστικοί*, με τους ήπιότερους χαρακτηρισμούς, και αποβάλλονταν άμέσως άπ' τὸ *δυτικοπρεπὲς σύστημα ἀξιῶν*, ὅποτε αὐτοὶ κατέφευγαν στὰ βουνὰ καὶ στὰ λαγκάδια, στὰ μοναστήρια τους· ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἔνταξη στὸ δυτικὸ σύστημα ἀξιῶν στὸ σύνολό του ἦταν ὑποχρεωτικὴ καὶ ἀπόλυτη, πλήρης, διαφορετικὰ παρέμειναν στὸ περιθώριο, ἔκτὸς τῆς νέας κοινωνίας καὶ τῶν προοπτικῶν τῆς.

Ὅταν προσερχόμεθα τώρα στὸ διάλογο τῆς συγκριτικῆς φιλοσοφίας μαζί τους, ὅσο κι ἂν ἡ ἄλλη πλευρὰ ἔχει χειραφετηθεῖ άπ' τὰ βιώματα αὐτά, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἔχουμε χειραφετηθεῖ κι ἐμεῖς· μάλλον καλύτερα, τὸ δεδομένο εἶναι ὅτι τὸ βάρος τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς παραδόσεως παραμένει στὴν ἐπικοινωνία μας, ἐπικαλύπτει τὸ διάλογο. Ἡ ἰσότημη προσέγγιση με αὐτοὺς ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἀναγνώριση ἴσων *ἀξιακῶν κριτηρίων* μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν, κι ὄχι τὴν *συγκαταβατικὴ θεώρηση* τῶν ἄλλων λαῶν· ὁ τρόπος τοῦ διαλόγου μετράει περισσότερο, ἢ ἀκόμη καλύτερα, ἐνδιαφέρει ἢ ὀπτικὴ γωνία τοῦ διαλόγου ἐκ μέρους μας. Ἡ *μουσικὴ ἀρμονία* τοῦ *Ἡρακλείτου* καὶ ἡ *ένταξη* τοῦ *διαφορετικοῦ* στὴν *ἐλληνικὴ κοινωνία*, ὡς κύριος θεσμός τῆς, ἀποτελοῦν κριτήριο γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, ὅπως καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς *φιλοσοφίας τῶν βαρβάρων* ὡς *ἰσοτίμου*⁴². ἡ προηγούμενη ἱστορία μας βαρύνει ἀρκετὰ τὴ συλλογιστικὴ τῶν συνομιλητῶν μας σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ὅποτε κριτήριο γίνεται ἡ ἀποδοχὴ κοινῶν ἀξιῶν μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν, ὅπως εἶναι ἡ μουσικὴ στοὺς *Ἕλληνες* καὶ στοὺς *Κινέζους*, στὸν *Πυθαγόρα*, στὸν *Ἡράκλειτο* καὶ στὸν *Σωκράτη*, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο τοὺς τρεῖς *Ἕλληνες* καὶ στὸν *Κομφούκιο*, ὅπως καὶ στὸν *Βούδα*, ἀλλὰ καὶ στὶς «μεταβολές», *“mutations”*⁴³ τῶν Κινέζων, ὅταν γράφουν ὅτι, *«ἡ μουσικὴ ἀντλεῖ τὶς ρίζες τῆς άπ' τὸ Μεγάλο Ἐνα»*.

Στὴν τρέχουσα ἐπικαιρότητα καταγράφεται σαφέστερα ἡ διαφορὰ στὴν προσέγγιση τῶν πολιτισμῶν, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ ἐκ μέρους τῶν *Δυτικῶν* ἡγετῶν τῆς *«ἱερῆς»* ἀρχῆς *«τῆς παγκοσμιότητος τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου»*· οἱ παρατηρήσεις τοῦ *André Chieng*, εἶναι ἐνδιαφέρουσες, διότι ἀποπνέουν καλύτερα τὴν ἄποψη τοῦ ἀπλοῦ *Κινέζου*, ἢ καὶ *Ἰνδοῦ* κατὰ πρόεκταση. Ἀναφέρεται στὴν ἐπισήμανση τοῦ *Γάλλου Προέδρου Ζὰκ Σιράκ*, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του τὸ 1997 στὸ *Πεκίνο*, ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη σεβασμοῦ τῶν

⁴² Ὅρα καὶ σελ. 23, ἀνωτέρω

⁴³ Anne Cheng, «Histoire de la pensée chinoise», éditions du Seuil, Paris, 1997, σελ. 268, κ. ἔ., μετάφραση δική μου.

άνθρωπίνων δικαιωμάτων στη μεγάλη χώρα: «Ἡ γαλλικὴ πλευρὰ εἶχε περιλάβει τὴν ἀρχή: τὴν παγκοσμιότητα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Βρίσκει κανεὶς τὸν «ἱερὸν» χαρακτήρα, τὴν «ὑπεροχή», τόσο ἀγαστῆς στοὺς Δυτικούς, γιὰ κάποιες ἔννοιες γιὰ τὶς ὁποῖες, μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς, ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότης εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ εἶναι σύμφωνη, πέραν τῶν προβλημάτων φυλῆς, πολιτισμοῦ ἢ καὶ θρησκείας. Ἄλλὰ οἱ Κινέζοι δὲν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὶς ἀρχές αὐτές καὶ ἔχουν ἀποδεχθεῖ τὴν *διαφορετικότητα*: τὸν σεβασμὸ στὴν ἰδιαιτερότητα. Πολὺ συχνὰ συμβαίνει αὐτὴ ἡ ἀμφισβήτηση νὰ ἐνοχλεῖ τοὺς Δυτικούς: Γιατὶ οἱ Κινέζοι δὲν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὶς *παγκόσμιες ἀξίες*;»⁴⁴

Τὸ ἐμπόδιο ἐστιάζεται ἀκριβῶς στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ, στὴν μονοσήμαντη λογικὴ τῆς καὶ στὴν πίστη τῆς ὅτι ὑπηρετεῖ μεσιανικὴ ἀποστολή· στὴ γλῶσσα συναντᾶμε τὸ καλύτερο παράδειγμα, ὅταν, μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν βιομηχανικῶν ἀντιλήψεων στὴν Κίνα, ἀπ’ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, θεωρήθηκε, ὡς ἀναγκαῖο βῆμα ἢ προσαρμογῆς τῆς κοινωνίας τῆς πρὸς τὴ δυτικὴ, ἡ ἀντικατάσταση τῆς *ἰδεογραμμάτου γραφῆς* μετὰ τὸ λατινικὸ *ἄλφάβητο*⁴⁵. Τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου ὑποστήριξαν οἱ *ἀστοὶ δημοκράτες*, τὸ *Κουομιτάνγκ* καὶ τὸ *Κομμουνιστικὸ Κόμμα*· ὁ *Μάο Τσετούνγκ* ἐπιχείρησε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου κατὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ἀλλὰ ὑποχώρησε, λόγῳ ἀντιδράσεως τῶν *χωρικῶν*. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς καὶ μετὰ τὰ ἴδια καὶ ἀπαράλλακτα ἐπιχειρήματα ὑποστηρίχθηκε καὶ ἡ καθιέρωση τῆς *δημοτικῆς* στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ *πολυτονικοῦ συστήματος*, ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ *Εὐαγγελίου* κατὰ τὴ *θεία λειτουργία* σὲ μετάφραση στὴ *δημοτικὴ*. Ἄλλὰ ἀντέδρασαν, στὰ *χωριὰ* καὶ στὶς *συνοικίες*, οἱ *ἀπλὲς* καὶ «*ἀγράμματα*» *γυναῖκες*.

Περίεργη ἡ σύμπτωση...

---

⁴⁴ André Chieng, «La Pratique de la Chine », σελ. 81, Grasset, Paris, 2006, μετάφραση δική μου.

⁴⁵ Ὅρα, Chu Xiaoquan, «Identité de la langue, identité de la Chine», chez, Anne Cheng, «La pensée en Chine aujourd’hui », Gallimard, folioessais, Paris 2007, σελ. 270-300.

Ἐπιμύθιον

Ἡ συνάντηση καὶ ἡ συνομιλία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μὲ τοὺς Ἰνδοὺς γυμνοσοφιστὲς θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἐπίσημη ἐπαφή τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὴν Ἰνδικὴ φιλοσοφία· ἓνα γεγονός ἐλκύει τὸ ἐνδιαφέρον μας, ἡ παρατήρηση τοῦ Δανδάμιδος, ἐνὸς τῶν γυμνοσοφιστῶν, ὅταν ἄκουσε ἀπ' τὸν κυνικὸ φιλόσοφο Ὀνησίκριτο, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ διδασκάλου του Διογένους, καὶ ἀπάντησε ὅτι ἦταν μεγαλοφυεῖς κατὰ τὴν γνώμη του, ἀλλὰ ὅτι ἔζησαν μὲ ὑπερβολικὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς νόμους, ὅταν μάλιστα ὁ Διογένης εἶναι γνωστὸ ὅτι ζοῦσε σὲ ἓνα πιθάρι καὶ ὅτι ἀπάντησε στὸ ἐρώτημα τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιὰ τὸ ποιὰ χάρι τοῦ ζητάει, «μικρὸν ἀπὸ τοῦ ἡλίου μετάστηθι», «παραμέρισε λίγο ἀπ' τὸν ἥλιο». Οἱ γυμνοσοφιστὲς οὐδόλως ἐντυπωσιάσθησαν ἀπ' τὸν νεαρὸ καὶ ἀγέρωχο στρατηλάτη, οὔτε μὲ τὴν κατάλυση μέσα σὲ ὀλίγα χρόνια τῆς κοσμοκράτειρος περσικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἄφιξή του στὴ χώρα τους, οὔτε ἐπίσης ἔδειξαν οὐδεμίαν προθυμίαν γιὰ συνάντηση μαζί του καὶ μόνο ὁ Δάνδαμις ἦταν πιὸ ἤρεμος καὶ ἐδέχθη τὴν συνομιλία μὲ τὸν Ὀνησίκριτο, τὸν κυνικὸ φιλόσοφο: «τὸν δὲ Δάνδαμιν πραότερον εἶναι, καὶ διακούσαντα περὶ Σωκράτους καὶ Πυθαγόρου καὶ Διογένους εἶπεῖν ὡς εὐφυεῖς μὲν αὐτῶ γεγονέναι δοκοῦσιν οἱ ἄνδρες, λίαν δὲ τοὺς νόμους αἰσχυρόμενοι βεβιωκέναι»⁴⁶. Δηλαδή, ὁ ἄλλος τρόπος ζωῆς τῶν Ἑλλήνων δὲν τοὺς ἔλεγε τίποτε ἰδιαίτερο καὶ μᾶλλον τοὺς φαινόταν παράξενος, ἐπειδὴ ἔδειχναν ὅτι σέβονταν ὑπερβολικὰ τοὺς νόμους. Ποιοί; ὅσοι σοφοὶ καταδίκασθηκαν αὐστηρὰ ἀπ' τοὺς συμπατριῶτες τους γιὰ παραβίαση τῶν νόμων. Κι αὐτὰ θεωροῦνται ἀπ' τοὺς Ἑλληνας παράξενα, ὅπως καὶ ἡ ἀρχικὴ ἄρνηση τῶν Ἰνδῶν σοφῶν προσελθεῖν πρὸς τὸν Ἑλληνα βασιλέα· δὲν ἔδωσαν καὶ πολλὴ ἀξία στὸν νεαρὸ βασιλέα καὶ στοὺς ἀκαταμάχητους ἄνδρες του. Τοὺς ἔβλεπαν μᾶλλον μὲ ἀδιαφορία, ἂν ὄχι καὶ μὲ πλήρη περιφρόνηση.

Τὴν ἄλλη ἀντίληψη τῆς ζωῆς ἐκφράζουν οἱ γυμνοσοφιστὲς, κι ὁ Ἀλέξανδρος τὴν ἀναγνωρίζει, ὅταν προσῆλθαν τελικὰ δέκα ἀπ' αὐτοὺς γιὰ συνομιλία μαζί του, στοὺς ὁποίους ἀναγνώρισε τὴν εὐφυΐαν τους καὶ τὴ διερευνητικὴ σκέψη τους, ἐνῶ τοὺς εὐχαρίστησε γιὰ τὴ συνάντησή τους, προσφέροντάς τους ἀρκετὰ δῶρα, ἂν κι ἦταν ἄχρηστα γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς· ἐξέφραζε ὁ νεαρὸς βασιλεὺς τὴν ἀποδοχὴ ἀπ' τοὺς Ἑλληνας τοῦ ἄλλου πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐντάξεως τοῦ διαφορετικοῦ στὴν κοινωνία τους, ὅπως τὸ

⁴⁶ Πλουτάρχου, «Ἀλέξανδρος», κεφ. ξε', παρ, 2-3, μετάφραση δική μου.

διατύπωναν οί γυμνοσοφιστές στην ίνδική κοινωνία· αυτό ήταν τὸ σημεῖο ἐπαφῆς μεταξύ τους. Οί σύγχρονοι Εὐρωπαῖοι φερθήκαμε ἐντελῶς διαφορετικὰ καὶ δὲν ἐπιδείξαμε οὐδεμία ἀνοχή ἀπέναντί τους· ἡ ὑπεροψία καὶ ἡ μέθη μᾶς συνόδευε τοὺς τελευταίους αἰῶνες, σὲ ὅλες μας τὶς ἐπαφὲς μὲ τοὺς «ίθαγενεῖς» κάθε μορφῆς.

Ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη καλεῖται σήμερα λογοδοτῆσαι ἀπέναντι στοὺς λαοὺς τῆς καὶ τὴν ἱστορία τῆς, ἀλλὰ καὶ θεωρῆσαι ὡς ἰσοτίμους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς· ἡ πρόκληση ἴσως εἶναι πολὺ μεγάλη, ἀλλὰ ἄκρως ἀπαραίτητη γιὰ τὸ διάλογο καὶ τὴν εἰς βάθος μελέτη τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας, τὸ κλίμα πρωτίστως καὶ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς. Ἡ προσαρμογὴ γίνεται ὑποχρεωτικά, διότι οἱ ἄλλοι πολιτισμοὶ εἰσέρχονται στὴν παγκόσμια σκηνή, μὲ τὴν *οἰκονομικὴ τους ῥώμη* καὶ τὴν *πολιτικὴ τους ἀπήχηση*· οἱ Δυτικοὶ προσαρμοζόμαστε μετ' ἐμποδίων πρὸς τὶς ἐπιλογές τους, διότι, ἐπειδὴ εἴμαστε προσηλωμένοι στὴν ἰδέα τῆς παγκοσμιοποιήσεως, μερικοὶ δυσκολεύονται πάρα πολὺ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς νέας πραγματικότητος. Ὁ κόσμος μας ἔχει γίνει πλέον *ἐτερογενὴς* καὶ *πολυπολικός*, κι αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη κατάκτηση τῆς ἐποχῆς μας· ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ποικιλίας καὶ τῶν διαφορετικῶν γενῶν πολιτισμοῦ, ὁπότε, μέσα ἀπ' τὸ διάλογο, τὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τοῦ ἄλλου καὶ τὸν σεβασμὸ τῆς διαφορετικότητός του, ἀποδέχεται τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του καὶ τὸν σεβασμὸ τῆς φύσεως.

Διέξοδο ἔχει ἡ εὐρωπαϊκὴ προβληματικὴ στὶς ἀναζητήσεις τῆς μέσα ἀπ' τὶς ρίζες τῆς, τὶς πραγματικὲς τῆς ρίζες· αὐτὲς ἐπιβάλλουν τὴν ἐγκατάλειψη τῆς *μεσιανικῆς ἀντιλήψεως* ὅτι οἱ κατακτήσεις τῶν *Εὐρωπαίων* εἶναι ἡ ἀνώτερη φάση τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ καὶ ὅτι ἡ φύσις ὑπάρχει γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δυτικοῦ καὶ μόνο ἀνθρώπου. Ὅσο γρηγορώτερα ἀποδεχθεῖ τὴν πραγματικότητα αὐτή, ὅσο πληρέστερα ἀποβάλλει τὶς αὐταπάτες του, τόσο πιὸ δημιουργικὴ θὰ ἀποβεῖ ἡ ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς, τόσο θὰ γίνεταί πιὸ γόνιμος ὁ διάλογος τῶν πολιτισμῶν· τὸ βᾶρος τῆς ὑπεροψίας καὶ τῆς μέθης εἶναι δυσβάστακτο καὶ δὲν αἶρεται μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ φιλοφρονήσεων· ἡ χειραφέτηση ἀπ' αὐτὰ γίνεται μὲ τὴν ἀμοιβαία ἀναζήτηση τῶν κοινῶν ἐκκινήσεων τῶν πολιτισμῶν, ὄχι τόσο ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς, ὅσο κυρίως ἀπὸ πλευρᾶς φιλοσοφικῆς θεωρήσεως. Ἀπὸ ἄλλας ἀτραποὺς ἐπιστρέφουμε στὴ σημασία τοῦ ἠθους στὴν καθημερινή μας ζωὴ, ἀλλὰ καὶ στὶς θεωρητικὲς μας ἀναζητήσεις.

Άφήσαμε στο τέλος την ψηφιακή επανάσταση, επειδή ή λεπτομερής ανάλυσή της θα μάς όδηγοῦσε εἰς ἄλλας ἀτραπούς· ή επανάσταση αὐτή ἔχει τρεῖς ἄμεσες ἐπιπτώσεις: *πρῶτον*, τήν ἐνοποίηση τοῦ κόσμου σέ μία καὶ *ἐνιαία Ἀγορά*, κι ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνο ἀγορά, ἀλλὰ μὲ *έτερογενεῖς πολιτισμούς* -ἀπαραίτητη ή διευκρίνιση ὡς διαφοροποίηση ἀπ' τήν ἔννοια τῆς παγκοσμιοποιήσεως-, ὡς κοινούς παράγοντες στή διαμόρφωσή της· *δεύτερον*, προσφέρει τήν *παγκόσμια γνώση*, σέ ἐλάχιστο χρόνο, μπροστά σὰ μάτια ὄλων τῶν ἀνθρώπων, μὲ ἄπειρες δυνατότητες χρησιμοποιήσεώς της, δηλαδή, κερδίζει ὁ ἐρευνητής ἀπὸ κόπο καὶ θυσίες ἀνυπερβλητές, πολλές φορές, στίς προηγούμενες ἐποχές· *τρίτον*, ὀδηγεῖ τὸν ἐρευνητὴ στήν ἀναγνώριση τῶν ὀρίων τῆς *δημιουργικῆς συνθέσεως* ἐκάστης *γλώσσης*. Ὁ ἐρευνητής ἀπαλλάσσεται ἀπ' τοὺς κόπους καὶ τίς θυσίες τῶν ἀναζητήσεων τῶν πηγῶν του καὶ τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ θέματός του καὶ ἀφιερώνεται ψυχῆ τε καὶ σώματι στήν ἐπεξεργασία τους καὶ στή σύνθεση τῶν πορισμάτων του, στή *δημιουργικὴ του ἐργασία*· διαπιστώνει ὅτι ή σκέψη του δὲν εἶναι *μηχανικὴ* καὶ «*γραμματικὴ*», *γραμματικὴ*, ἴδια σὲ ὅλες τίς γλώσσες, ἀλλὰ *δημιουργικὴ* καὶ *πολυποίκιλη*· στήν ἔκφραση τῆς *συνθετικῆς ἱκανότητος* ἐκάστης γλώσσης ὑποβοηθᾶ ή *μουσικὴ*, ή μᾶλλον στήν ἀποδέσμευση τῶν ἐρευνητῶν ἀπ' τίς ἐξαρτήσεις τους συμβάλλει ή *μουσικὴ*, οἱ ἀνάλογοι *ῥυθμοὶ* της.

Ἐπιστρέψαμε στίς σχέσεις μουσικῆς καὶ γραμματικῆς, ἀρμονίας καὶ τέχνης· ή περιδιάβαση ὀκληρώνεται. Οἱ κοινὲς ρίζες τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ κινεζικοῦ πολιτισμοῦ –παρόμοιες εἶναι οἱ δυνατότητες καὶ στὸν ἴνδικό, ἀλλὰ αὐτὴ βρίσκεται ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς μελέτης μας, γιὰ προσωπικοὺς λόγους ἐλαχίστων γνώσεων τῆς ἴνδικῆς φιλοσοφίας-, μὲ τὴ μουσικὴ ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ τὴν γλώσσα, θέτουν ἄλλες διαστάσεις στὸ διάλογο τῆς *συγκριτικῆς φιλοσοφίας*, στὸ διάλογο τῶν πολιτισμῶν. Οἱ διάφοροι ῥυθμοὶ τῆς ἀρμονίας διαμορφώνουν διαφορετικὸ ἦθος, δηλαδή διαφορετικὴ πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀλλὰ καὶ ἄλλες δημιουργικὲς δυνατότητες στὸ ἄτομο, στὸν πολίτη.

Ἡ ἄλλη προσέγγιση σημαίνει ὅτι ἐγκαταλείπουμε ἐμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι τίς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις μας γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἀποστολὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας κι ἀποδεχόμεστε τὴ συμβολὴ του σὰ ἱστορικὰ του πλαίσια καὶ στίς διεθνεῖς του διαστάσεις· ὁ δρόμος δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀνηφορικὸς, ὅσο φαινόταν πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν ή ὄποια ἀμφισβήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ τὴ μεταμόρφωσή του στήν

παγκοσμιότητα και στην αὐταπόδεικτη ἐπικυριαρχία του, τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καὶ τὸν πόλεμο τῶν θρησκειῶν ὡς συμπλήρωμα, ἦταν ἀδιανόητη καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ἱεροσυλία. Ὁ διάλογος στὶς μέρες μας θεωρεῖται ἀπαραίτητος, μᾶλλον αὐτονόητος, καὶ ὡς ἡ μόνη ὁδὸς γιὰ τὴ διερεύνηση καὶ τὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικὸ πρῶτο βῆμα.

«Ἀρχή, ἡμισυ τοῦ παντός», λένε οἱ Ἕλληνες, *«ἓνα ταξεῖδι δέκα χιλιάδων μιλίων ἀρχίζει μὲ τὸ πρῶτο βῆμα»,* λένε οἱ Κινέζοι...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Ἰανουάριος, Φεβρουάριος 2008,
Καισαριανή, Καλαμάκι